

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АЛЛОҚУЛОВ АБДУЛАТИФ АБДУЛЛАЕВИЧ

**АБУ ҲАФС НАСАФИЙНИНГ “АҚОИД” АСАРИ ВА УНИНГ
ШАРҲЛАРИ ТАҲЛИЛИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2018

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата
доктора философии (PhD) по историческим наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences**

Аллоқулов Абдулатиф Абдуллаевич
Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили.3

Alloqulov Abdulatif Abdullayevich
The work “Aqaid” of Abu Khafs Nasafi and analysis of its commentaries.....25

Аллоқулов Абдулатиф Абдуллаевич
Произведение «Акаид» Абу Хафса Насафи и анализ его комментариев.....47

Эълон қилинган ишлар рўйхати
Список опубликованных работ
list of published works.....50

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АЛЛОҚУЛОВ АБДУЛАТИФ АБДУЛЛАЕВИЧ

**АБУ ҲАФС НАСАФИЙНИНГ “АҚОИД” АСАРИ ВА УНИНГ
ШАРҲЛАРИ ТАҲЛИЛИ**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2018

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Таг149 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертацияси Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифаси (www.iiu.uz.uz) ҳамда «ZiyoNET» ахборот-таълим портали (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Исламов Захид Махмудович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Нуритдинов Махмудхўжа Низомович
фалсафа фанлари доктори, профессор

Шовосил Зиёдов Юнусович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон миллий университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.26.04.2018.Isl.Taг/F/Fil.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2018 йил «__» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2018 йил «__» _____ да тарқатилди.

(2018 йил «__» _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси.)

А.Ҳасанов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, т.ф.д., профессор

М.Муҳаммадсиддиқов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, сиё.ф.доц.

Қ.Содиқов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, фил.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Бугунги дунё илмий жамоатчилиги жаҳон илм-фан ва ислом цивилизацияси ривожига ўз хиссасини қўшган мовароуннахрлик олимларнинг улкан хизматларини эътироф этмоқда. Бу борада тафсир соҳасида Абу Ҳафс Насафийнинг “ат-Тайсир фи-т-тафсир” (“التيسير في التفسير”), ҳадис илмида Имом Бухорийнинг “Саҳиҳи Бухорий” (“صحيح البخاري”), ақида ва калом илмида Имом Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” (“كتاب التوحيد”), Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” (“عقائد”), фикҳда Бурҳониддин Марғинонийнинг “ал-Ҳидоя” (“الهداية”) асарларини ёзганлар. “Маълумки, қадимий маданият ва цивилизациялар чорраҳаси бўлган юртимиз заминидан ўрта асрларда минглаб олиму уламолар, буюк мутафаккир ва шоирлар, азиз-авлиёлар етишиб чиққан”¹. Улар ўз асарларида динлар ўртасида тоқат, ҳурмат ва умуман ҳамкорлик руҳидаги алоқаларни шакллантириш, мустаҳкамлашни объектив зарурият деб билганлар. “Марказий Осиё Уйғониш даврининг кўплаб ёрқин намояндаларининг ислом ва жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссасини алоҳида қайд этмоқчиман. Ана шундай буюк алломалардан бири Имом Бухорий ўз аҳамиятига кўра ислом динида Қуръони каримдан кейинги муқаддас китоб ҳисобланган “Саҳиҳи Бухорий”нинг муаллифи сифатида бутун дунёда тан олинган”². Бу асарларда илгари сурилган динлараро сабр-тоқат, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик руҳидаги алоқаларни шакллантириш, мустаҳкамлаш объектив зарурият деб баҳоланди. Бундай чуқур илмий ва назарий мулоҳазаларга асосланган қоидалар ва мезонлар маърифий исломни тушуниш ва ўрганишнинг муҳим шартидир.

Дунёда диний-эътиқодий ихтилофлар мураккаблашиб, яқдил эътиқод сифатида шаклланган аҳли сунна ва-л-жамоа таълимотига ёт мутаассиб оқимларнинг фаолияти кучайиб бормоқда. Бундай ўзига хос мафкуравий кураш жараёнида соф ақида (عقيدة) ва калом (كلام) илмлари хулосаларига таяниш ҳамда глобаллашув шароитида бузғунчи ғоялар таъсирида мураккаблашиб, асл мазмун-моҳиятини йўқотаётган имон (إيمان), усулу-д-дин (أصول الدين), тавҳид (توحيد) тушунчаларини ватандошимиз Абу Ҳафс Насафий (461-537/1069-1142 й.)нинг “Ақоид” (“عقائد”) асари орқали ёритиб бериш ўзига хос аҳамиятга эга. Мусулмон оламида муҳим ўринга эга ҳанафий-мотуридийлик таълимотининг асосий манбаи бўлган ушбу асар соф ислом ақидаси асослари ва маърифий исломни ўрганишда муҳим қўлланма бўлиб қолмоқда.

Мустақиллик йилларида ислом динининг мазмун-моҳиятини тўғри талқин қилиш, унинг бунёдкор ва маърифий кучини маънавий ҳаётимизни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь.

ривожлантиришга қаратиш, аждодларимизнинг ёзма илмий меросларини тадқиқ этиш долзарб масалалардан бирига айланди. Аждодларимиз қолдирган бой маънавий-маърифий мерос, аҳли сунна ва-л-жамоа эътиқодини муътазилӣ (معنزالیه), мушаббиха (مشبهة), мужассима (مجسمة) каби адашган фирқалар ғояларидан ҳимоялашга қаратилган. Хусусан, Абу Ҳафс Насафийнинг ислом таълимотига бағишланган “Ақоид” асари мамлакатимизнинг ислом цивилизацияси ривожигадаги ўрнини қайта баҳолашга сабаб бўлмоқда. Бу эса “Ақоид” асарида кўтарилган ғояларни чуқур тадқиқ этиш ва маънавий ҳаётимизга татбиқ қилишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва жорий йил 2 августдаги 572-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асарини ўрганиш шарҳда XIII–XIV асрлардан бошланган. Ҳозирги кунда Садрулваро, Муҳаммад Абдулазиз Фароҳарий, Муҳаммад Ёсир ибн Азизурроҳман, Фидо Муҳаммад, Мужибуллоҳ, Ёр Муҳаммадхон Қодирий, Муҳаммад Юсуф, Абдуррауф, Абдунносир Латиф, Убайдҳақ, Ғулом Хусайн Осим, Икрому-л-ҳақ каби тадқиқотчилар Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асарига урду тилида шарҳ ёзганлар³ ва олим ҳақида манбаларда келтирилган библиографик қисқа маълумот билан чекланганлар. Абдулмалик Саъдий,

³ Қаранг: Садру-л-варо. Жамъу-л-фароид би инорати шарҳи-л-ақоид. – Исломобод: Мактабату-л-мадина, 2009. – 364 б.; Муҳаммад Абдулазиз Фароҳарий. Ниброс ала шарҳи-л-ақоид. – Исломобод: Мактабату-р-рашидия, 2009. – 603 б.; Муҳаммад Ёсир. Таҳзибу-л-арвоҳи-н-насафия. – нашр жойи, матбааси ва нашр йили кўрсатилмаган. – 177 б.; Фидо Муҳаммад. Ашрафу-л-фавоид. – Деҳли: Маданий кутубхона, 2010. – 602 б.; Мужибуллоҳ. Баёну-л-фавоид. – Деҳли: Мактабату саййид Аҳмад, 2004. – Ж. II. – 545 б.; Ёр Муҳаммадхон. Жавохиру-л-фавоид. – Исломобод: Шайх Абулвоҳид Ҳодий, 2013. – 398 б.; Муҳаммад Юсуф. Жавохиру-л-фавоид. – Деҳли: Мисбах, 1989. – 704 б.; Абдуррауф. Кашфу-л-фароид. – Исломобод: Мактабату Умар Форук, 2010. – 333 б.; Абдунносир Латиф. Тавзих. – Исломобод: Жомиату равзия, 2009. – 184 б.; Убайдулҳақ. Нашру-л-фавоид. – Деҳли: Қадимий кутубхона, 1990. – 224 б.; Ғулом Хусайн Осим. Ал-Ақоиду-л-мотуридия. – Исломобод: Жомиъа кодирия, 2009. – 480 б.; Икромулҳақ. Тавзиху-л-ақоид. – Деҳли: Жомиъаи Имрон ибн Хаттоб, 2012. – 549 б.

Абдуллох Ҳарарий, Шихобиддин Маржоний, Шамсиддин Афғоний “Ақоид” асарига араб тилида шарҳ ёзганлар⁴. Худойверди Одам “Ақоид” асарида келтирилган ақидавий масалаларни қиёсий таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратган⁵.

Муҳаммад Зоҳид Кавсарий, Муҳаммад Абу Заҳра, Муҳаммад Абдурахмон Хумаййис, Али Абдулфаттоҳ Мағрибий, Муҳаммад Абулязид Махдий⁶ ханафий-мотуридийлик таълимоти тарихи ва ривожланиш босқичлари ҳақида умумий маълумотлар берганлар. Муҳаммад Абулязид Махдий “ал-Иттижоҳу-с-суфийя” (“الاتجاه الصوفية”) (Сўфийларнинг қарашлари) номли тадқиқотида Насафийнинг тасаввуфий қарашларини таҳлил қилган.

“Ақоид” асари устида тадқиқотлар Ғарбда XIX асрдан бошланган. Европа ва россиялик шарқшунослардан В.Куретон, В.Хеффинг, А.Венсинк, М.А.Кук, У.Монтгомери, Жозеф Есс, Й.Шахт, У.Рудольф, В.В.Бартольд, М.Х.Юсупов, А.Н.Юзеев, Ш.А.Дамир, А.А.Ализаделар ханафий-мотуридийлик таълимотини ўрганишга доир изланишлар олиб борганлар⁷. Америкалик исломшунос Эрл Эдгар Элдер (1882–1968 й.) Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия” асарини таржима қилиш орқали Абу Ҳафс Насафийнинг илмий меросини ўрганган⁸. Виллиам Куретон “Pillar of the creed of the Sunnites” (Аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг устуни) номли тадқиқотида Абу Ҳафс Насафийнинг илмий меросига қисман тўхталган ва

⁴ Абдулмалик Саъдий. Шарҳу-н-насафия фи-л-ақидати-л-исломия. – Бағдод: Салсабил, 2009. – 266 б.; Абдуллох Ҳарарий. Ал-Матолибу-л-вафия. – Байрут: Дору-л-машориъ, 1998. – 176 б.; Шамсиддин Афғоний. Ал-Жавоҳиру-л-бахия. – Деҳли: ал-Жомийату-л-хусайния. 2016. – Ж. III. – 1130 б.; Шихобиддин Маржоний. Ал-Ҳикмату-л-балиғати-л-жания фи шарҳи-л-Ақоиди-л-ханафия. – Қозон, 1937. – 168 б.

⁵ Hudaverdi Adam. Necmu'd-din Omer en Neseфи ve Akidesi. – Istanbul: Değişim, 1998. – 148 s.

⁶ Муҳаммад Зоҳид Кавсари. Ал-Алим ва-л-мутааълим ва ялийҳи рисалати Аби Ҳанифа ила Усман ал-Баттий сумма-л-Фикҳу-л-абсат. – Қоҳира: Матбуоти-л-анвар, 1949. – 60 б (Бундан кейин: Зоҳид Кавсари. Ал-Алим ва-л-мутааълим); Муҳаммад Абу Заҳра. Тариху-л-мазаҳиби-л-исламия фи-с-сиясати ва-л-ақоиди ва-т-тарихи-л-мазаҳиби-л-фикҳия. – Қоҳира: Дору-л-фикру-л-арабий, йили номаълум. – 688 б (Бундан кейин: Абу Заҳро. Тариху-л-мазаҳиб); Доктор Муҳаммад Абдурахман Хумаййис. Усулу-л-дин инда-л-имам Аби Ҳанифа. – Ар-Риёд: Дору-с-сумайъий, 1996. – 699 б.; Али Абдулфаттоҳ Мағрибий. Имом Аҳи сунна ва-л-жамоа Абу Мансур ал-Мотуридий ва ароуху-л-каломия. – Қоҳира: Мактабату ваҳба, 2009. – 455 б.; Муҳаммад Абулязид Махдий. Ал-Иттижоҳу-с-суфийя. – Қоҳира: ад-Жудия, 2007. – 253 б.

⁷ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843; W.Heffening An-Nasafi // Encyclopedic de l'isiam. Paris, 1993. – Т. VII. – 969 p.; Wensinck, Arent Jan. The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development. – Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1932; Cook M.A. Early Muslim dogma: a source critic study. – Cambridge etc.: Cambridge Univ. press, 1981. – XI. – 242 p.; Cook M.A. The origins of kalam // Bulletin of the school of oriental and African studies, 1980. – Vol. 43, part 1. – P. 32-43; Montgomery Watt, W. The Formative Period of Islamic Thought. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985. – 424 p.; Josef Ess. The Flowering of Muslim Theology. – Cambridge, Harvard University Press, 2006; Joseph Schacht. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – London: Oxford at the Clarendon press, 2011; Rudolph U. Al-Maturidi und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Koln: Brill, 1997. – 396 p.; Бартольд В.В. Начало халифата и арабской культуры // Соч.:Т.VI – М.: Наука, 1966; М.Х.Юсупов Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: ТКИ, 1981. – 232 с.; А.Н.Юзеев. Шихаб ад-дин Марджани: мыслитель, религиозный реформатор, просветитель. – Казань: Иман, 1997. – 60 с.; Ш.А.Дамир. Роль Шигабутдина Марджани в развитии татарской богословской мысли XIX века // Автореф... кан. ист. Наук.. – Казань, 2010; Али-заде А.А. Божественная и земная власть в исламском мировоззрении (историко-философский аспект). – Баку: Адильоглы, 2004. – 450 с.

⁸ Earl Elder. A commentary on the creed of Islam. – New York: Columbia University press, 1950. – 256 p. (Бундан кейин: Earl Elder. A commentary on the creed of Islam.).

“Ақоид” асарида келган ақидавий атамаларга инглиз тилида изоҳ бериб, китоб матнини келтирган.

Ўзбекистонда А.Мўминов, Д.Раҳимжонов, С.Оқилов, Р.Матибаева, Ш.Зиёдов, С.Муҳаммадаминов, И.Бекмирзаев, Ҳ.Сағдиевлар⁹ илмий тадқиқотларида мовароуннахрлик ҳанафий фақиҳлар ва илоҳиётчилар ҳақида маълумотлар берганлар. Д.Раҳимжонов Самарқанддаги VIII–XII асрлар ҳадис илми тарихини, С.Муҳаммадаминов олимнинг “Матлаъу-нужум” асарини манбашунослик жиҳатидан тадқиқ қилган. Абдулазиз Мансур эса Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” китобини ўзбек тилига таржима қилган¹⁰. Бироқ санаб ўтилган барча тадқиқотлар “Ақоид” асарининг моҳияти ва шарҳларини тўлақонли очиб бермаган, мазкур илмий муаммо ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ҳозиргача Абу Ҳафс Насафий илмий меросининг мафкуравий курашлар жараёнидаги аҳамияти ҳамда “Ақоид” асарига араб, урду, турк тилларида ёзилган шарҳлари қиёсий-типологияк таҳлилига бағишланган махсус тадқиқотлар мавжуд эмас.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Мовароуннахрда мотуридия ақидавий мактабининг пайдо бўлиш тарихи ва унинг ҳозирги кундаги экстремистик оқимларга қарши курашдаги мафкуравий аҳамияти” мавзусидаги амалий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга ёзилган шарҳлардаги аҳли сунна ва-л-жамоа таълимотининг хусусиятларини ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

мавзуга доир тарихий-диний тадқиқотларни қиёсий-типологияк таҳлил қилиш орқали XI–XII асрларда Мовароуннахрдаги ақоид илмлари ривожига оид диний-мафкуравий муҳит хусусиятларини ёритиш;

Абу Ҳафс Насафийнинг ҳаёти, илмий мероси ва асарлари қўлёзма

⁹ Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннахр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II–VII/VIII–XIII асрлар): тар.фан. докт. дис. автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.; Раҳимжонов Д. VIII–XII асрларда Самарқандда ҳадис илми тараққиёти (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китобу ал-қанд фи маърифати уламаи Самарқанд” асари асосида): тар.фан. номз. дис. автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 14 б.; Оқилов С. Мовароуннахрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи. Монография. – Т.: Мовароуннахр, 2012. – 192 б.; Матибаева Р. Абул Муайяд ал-Маккий ал-Хоразмийнинг “Манокиб Аби Ҳанифа” асари ҳанафийлик бўйича нодир манба: тар.фан. номз. дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. – 24 б.; Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китобут таъвилот” асари: тар. фан. номз. дис... автореф. – Т.: Ўз ФА ШИ, 1999. – 21 б.; Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва мажмаъ ал-улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): тар.фан. номз. дис. автореф. – Т.: Ўз ФА ШИ, 2012. – 193 б. (Бундан кейин: Муҳаммадаминов С. – Диссертация.); Бекмирзаев И. Бурхониддин Маҳмуд ал-Бухорий ва Мовароуннахр қозилиги. Монография. – Т.: Таълим нашриёти, 2011. – 203 б.; Сағдиев Ҳ. Абу Жаъфар Таҳовийнинг “Ақида” асари ва унинг шарҳлари – ҳанафийлик таълимотига оид манба: тар.фан. номз. дис. автореф. – Т.: ТИУ, 2017. – 56 б.

¹⁰ Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. – Т.: ТИУ, 2006. – 55 б. (Бундан кейин: Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари).

нусхалари, таржималари, замонавий шарҳларини аниқлаш ҳамда улардаги методологик ёндашув ва услубларни қиёсий тавсифлаш;

олимнинг тафсир (تفسير), ҳадис (حدیث), фикҳ (فقه), ақида (عقيدة) соҳалари ривожига қўшган муносиб хизматларини далиллаш;

“Ақоид” асарининг жаҳон фондларидаги қўлёзмаларини аниқлаш ва уларни манбашунослик, исломшунослик нуқтаи назаридан кодикологик тавсифлаш;

“Ақоид” асарида келтирилган бирламчи далиллар асосида аҳли сунна ва-л-жамоанинг диний-мафкуравий хуружларга қарши далилларини асослаш.

Тадқиқотнинг объектини Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асарида келган илмий-назарий қарашлар белгиланди.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий тавсифлаш, қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, компонент таҳлил каби усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Абу Ҳафс Насафий “Ақоид” асарида имон (إيمان), усулу-д-дин (أصول الدين), тавҳид (توحيد), ҳижрат (هجرة), боғий (باغي), жиҳод (جهاد), бидъат (بدعة) ва такфир (تكفير) тушунчаларига аҳли сунна ва-л-жамоа таълимоти асосида янгиланган таърифларни бергани исботланган;

“Ақоид” асаридаги муътазилия, мушаббиха, мужассима каби йигирмадан ортиқ оқимларга раддия бериш методологияси ва тизими далилланган;

Абу Ҳафс Насафийнинг “ат-Тайсир фи-т-тафсир” ва “Тафсири Насафий” асарларини тадқиқ этиш асосида унинг муфассирлик хусусиятлари, Мовароуннаҳр тафсир мактабидаги ўрни асосланган;

Насафийнинг “Ақоид” асарига араб, урду, турк тилларида ёзилган замонавий шарҳлар асосида “Ҳизбу-т-таҳрир”, “Ақромий”, “Сохта салафий”, “ИШИД” каби экстремистик оқимларнинг сохта ақидалари очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда “Муқотил”, “Масжиду-л-манора”, “Сиккату-л-лаббодин”, “Табғочхон” мадрасалари фаолият юритгани ва Абу Ҳафс Насафий улар учун дарсликлар ёзиб бергани далилланган;

Насафийнинг “Ақоид” асари султон Санжар ибн Маликшоҳнинг топшириғига биноан аҳли сунна ва-л-жамоа таълимотининг адашган оқимларга нисбатан далилларини ёритиб бериш учун ёзилгани исботланган;

“Ақоид” асарига ўрта асрларда эллиқдан зиёд шарҳлар битилган ва бу жараён ҳозирда ҳам араб, урду, турк тилларида давом этаётган бўлиб, уларда кўтарилган масалалар турли ақидапараст оқимларга қарши ғоявий иммунитетни шакллантирувчи чоралардан бири сифатида тавсия этилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқотда турли илмий-

назарий қарашларга эга тадқиқотчиларнинг хулосалари ўрганилганлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлэмалар фондида 1462, 502/І, 11740/І, 8820/ІІ, 3044/ІІ, 371/ІІІ, Саудия подшоҳлиги университетида 7569- ва Туркиянинг Боязид кутубхонасида 2996-рақамлар остида сақланаётган қўлэмалардан фойдаланилгани, тадқиқот натижалари амалиётга татбиқ этилгани билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациядаги илмий хулосалар ақида ва калом илмлари, ҳанафий-мотуридийлик таълимоти, жумладан, имон, унинг шартлари, такфир, ҳижрат, жиҳод каби масалаларга бағишланган илмий тадқиқотларда, глобал тармоқлар орқали ислом ниқоби кўринишида кириб келаётган фундаментализм, экстремизм ва терроризм каби мафкуравий таҳдидларга қарши курашишда ҳамда соғлом ақидавий иммунитетни шакллантиришда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларидан олий ва ўрта махсус диний билим юр்தларининг исломшунослик факультетларида суннийлик таълимоти, ақида ва калом илми, диний экстремистик оқимларга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари, ислом фалсафаси, Мовароуннаҳр мутакаллимлари илмий мероси, мотивация таълимоти манбалари таҳлили, калом илми ва ақида мактаблари тарихи, калом илмининг замонавий муаммолари ва ақида матнлари шарҳларининг қиёсий таҳлили каби предметлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, дарслик ва ўқув қўлланмаларни янгича ёндашувлар билан такомиллаштириш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга араб, урду, турк тилларида ёзилган шарҳлардаги “Ҳизбу-т-таҳрир”, “Акромий”, “Сохта салафий”, “ИШИД” каби экстремистик-террористик оқимлар сохта ақидасининг исёнкор ва вайрон этувчи характерга эга эканлигига доир далиллардан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2018 йил 6 апрелдаги 2071-сон буюртмасига биноан “Буюк аждодларга муносиб бўлайлик” номли рисола ва “Имом Термизийдан қирқ ҳадис” номли ўқув қўлланма яратилди (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2018 йил 10 августдаги 4482-сон маълумотномаси). Натижада Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга ёзилган шарҳлар ақидапараст оқимларга нисбатан мотивациялик таълимотининг қарашларини аниқлаш имконини берди;

Абу Ҳафс Насафий “Ақоид” асарида имон (إيمان), усулу-д-дин (أصول الدين), тавҳид (توحيد), ҳижрат (هجرة), боғий (باغي), жиҳод (جهاد), бидъат (بدعة) ва такфир (تكفير) тушунчаларига аҳли сунна ва-л-жамоа таълимоти асосида

янгиланган таърифларга оид хулосалар асосида “Исломунослик асослари” ўқув қўлланма, “Дунё уламолари мурожаати” номли тўплам тайёрланди (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2018 йил 6 августдаги 1653-сон маълумотномаси). Тадқиқот натижаларидан келиб чиқиб ўрта асрларда Самарқанд, Бухоро мадрасаларида ақида ва калом фанларидан ўқитилган дарсликлар ҳамда уларнинг бугунги кундаги илмий-амалий аҳамияти кўрсатиб берилди;

“Ақоид” асаридаги муътазилия, мушаббиха, мужассима каби оқимларга раддия бериш методологияси, тизими ва соф исломий тушунчалар, мафкуравий таҳдидларнинг ислом дини ниқоби кўринишида намоён бўлиши, диний ва маънавий тарбияга глобал тармоқлар орқали кириб келаётган фундаменталистик, экстремистик оқимлар таъсири, талаба-ёшларнинг диний бағрикенглик маданиятини шакллантириш бўйича хулосалар “Зиё” студиясининг туркум кўрсатувлари, диний экстремизм ва мутаассибликка қарши чора-тадбирларга бағишланган “Огоҳ бўлинг!” видеоролиги орқали “Ўзбекистон” телеканалда эфирга узатилди (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2018 йил 8 августдаги 02-15/3391-сон маълумотномаси). Натижада ёшларда турли ёт ғояларга қарши илмий асосли мафкуравий иммунитетни шакллантириш омиллари кўрсатиб берилди.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 10 та, жумладан, “Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари” (Тошкент, 2015), “Матуридизм: история, современность и будущее” (Қозоғистон, 2015), “Озод ва обод юрт бунёдкори” (Тошкент, 2017), “Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XIV илмий-амалий конференцияси” (Тошкент, 2017), “Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований” (North Charleston, USA, 2018), “International symposium on maturidism” (Ankara, 2018) республика ва халқаро илмий-амалий конференцияларда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 22 та илмий нашр, бундан, ОАК тавсия этган илмий нашрларда 6 та, яъни республикамизда 4 та ва хорижий журналларда 2 та мақолалар чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб, ҳажми 127 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган. Тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети, фан ва технологияларни ривожлантириш йўналишларига мослиги кўрсатилган.

Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тузилиши, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, эълон қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби “**Абу Ҳафс Насафий меросининг ислом илмлари ривожда тутган ўрни (XI-XII асрлар)**” деб номланган.

Мовароуннаҳр XI-XII асрларда илмий жиҳатдан юксалиб ривожланди. Бундай вазиятнинг юзага келишига ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳолат ўз таъсирини ўтказган. Бу бобда қорахоний ва салжуқийлар томонидан олиб борилган сиёсат ҳамда масжид, мадраса ва минораларнинг қурилиши таҳлил қилинган. Шунингдек, Абу Ҳафс Насафийнинг Самарқанддаги фаолияти, ҳаёт йўли, илмий мероси, тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ илмлари ривожига қўшган ҳиссаси ўрганилиб, илмий хулосалар чиқарилган.

“*XI-XII асрларда Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ва илмий муҳити*” деб номланган биринчи бандда Мовароуннаҳр XI асрдан бошлаб бир неча сиёсий кучлар томонидан бошқарилганлиги таҳлил қилинган. Шарқий Туркистон, Тошкент, Исфижоб, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Чағониён, Хутталон вилоятлари қорахонийлар (389-609/999-1212 йй.), Амударёнинг чап соҳилидаги ерлар то Ғазнагача, Хуросон, Сейистон вилоятлари ғазнавийлар (367-582/977-1186 йй.), Хоразм хоразмшоҳлар (477-629/1077-1231 йй.) томонидан бошқарилган.

Қорахонийлар Мовароуннаҳрда ўз мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида ўша даврнинг машҳур олимлари билан яхши муносабатда бўлганлар. Шунингдек, улар ҳанафий мазҳабини қўллаб-қувватлаганлар. Бу ўша даврда кўплаб фақиҳларнинг етишиб чиқишига замин яратган.

Қорахонийлар даврида маданий соҳада кўплаб ишлар амалга оширилган. Жумладан, Арслон Буғрохон (496-524/1102-1130 йй.) Бухорода Минораи калон, Жарқўтон (Сурхондарё)да, Вобкентда миноралар, масжидлар қурдирган. Қорахоний Иброҳим Наср (432-/4631040-1070 йй.) Самарқандда бунёд этилган мадрасалар учун узумзорлар, боғлар ва карвонсаройларни вақф қилгани манбаларда қайд қилинган¹¹.

IX-XII асрлар оралиғида Шарқда туркий сулолалар, Ғарбда эса Фотимийлар (279-567/892-1172 йй.) сиёсий жиҳатдан етакчи мавқега эга бўлганлар. Аббосийлар ва туркий сулолалар Бағдодда исломнинг суннийлик йўналишини, Фотимийлар эса Миср, Шом ва Мағрибда шиалик йўналишини қўллаб-қувватлаганлар. Бунинг ортида муайян сиёсий етакчиларнинг диний, эътиқодий курашга интилишлари ётган. Натижада, XII асрда халифалик ҳудудларида фитна ва қўзғолонлар авж олади. Жумладан, 407/1017 йили Африкада шиаларнинг катта қисми ўлдирилади, 443/1051 йилда Бағдодда суннийлар билан рофизийлар ўртасида тўқнашувлар бўлиб ўтади. Бу курашлар 444-445/1052-1053 йилларда ҳам давом этган. 445/1053 йилда икки томоннинг тўқнашуви натижасида жуда кўп киши ҳалок бўлган. Шунингдек,

¹¹ Караев О. История караханидского каганата (X – начало XIII вв.). – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 231-243.

447/1055 йили Бағдодда шофийлар билан ханбалийлар орасида “намозда “басмала”ни овоз чиқариб айтмаслик”, “азонда таржиъ” ва “бомдод намозида “Кунут” дуосини ўқиш мумкин эмас” каби масалалар юзасидан келишмовчилик чиққан¹².

Хуросон минтақасида ҳам фикҳий, ақидавий ихтилофлар содир бўлиб турган. Жумладан, 408/1018 йили аббосийларнинг 26-халифаси Қодир Биллоҳ (ваф. 1075 й.) ғазнавийлар ҳукмдори Султон Маҳмуд ибн Сабуктегинга (967-997 йй.) минтақада суннийликни кенг ёйиш, муътазиллийларни тавба қилдириш ҳақида мактуб ёзади. Султон Маҳмуд аҳли суннадан бошқа барча оқим вакиллари ўлдиришга буйруқ беради¹³.

Ушбу бобнинг “*Мовароуннаҳр илмий ҳаётида Абу Ҳафс Насафийнинг тутган ўрни*” деб номланган иккинчи бандида Абу Ҳафс Насафийнинг ҳаёти, ижоди, оиласи, олимлар билан учрашувлари, устозлари, шогирдлари, саёҳатлари, фикҳий силсиласи ҳақида сўз юритилган.

Насафийнинг тўлиқ исми Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Муҳаммад ибн Али ибн Лукмон Ҳанафий бўлиб, у 461/1069 йил Насафда, ҳозирги Қарши шаҳрида туғилган.

Лакнавийнинг маълум қилишича, Насафийнинг устоз-шогирд силсиласи Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммадгача бориб туташган. Шу орқали Насафий ҳанафий мактаби ичида ўз ўрнига эга бўлган. Бу маълумот ҳозирги кунда кенг тарқалган “ижоза”¹⁴ фикҳ илмида ҳам мавжудлигини тасдиқлайди. Лекин Мовароуннаҳрда ҳанафий фикҳи силсиласи тўхтаб қолиш тарихи ҳақида манбаларда маълумотлар учрамайди. Олимнинг Абу Ҳанифага етиб борадиган силсиласини қуйида кўриш мумкин:

1. Паздавий; 2. Абу Яъқуб Юсуф Ясорий; 3. Абу Исҳоқ Ҳоким Навқадий; 4. Ҳиндувоний; 5. Абу-л-Қосим; 6. Абу Бакр Аъмаш Муҳаммад ибн Саъид; 7. Абу Бакр Искоф; 8. Нусайр ибн Яҳё; 9. Муҳаммад ибн Саммоъа; 10. Муҳаммад ибн Салама; 11. Абу Сулаймон Жузжоний; 12. Имом Муҳаммад; 13. Имом Абу Юсуф; 14. Имоми Абу Ҳанифа.

Демак, Абу Ҳафс Насафийнинг Абу Ҳанифага етиб борадиган фикҳий силсиласи ўн бешинчи, Марғинонийники эса ўн олтинчи ўринда бўлган.

Насафий ўз даврининг таниқли олимлари билан биргаликда фаолият олиб борган. Насафийнинг мотуридийлик таълимоти етакчиси бўлиб шаклланишида кўплаб олимлар ўз хиссаларини қўшганлар. Улардан энг машҳурлари Абу-л-Юср Паздавий (421/1030-493/1100 йй.), Яҳё ибн Муҳаммад Нуҳий (442-503/1109-1050 йй.)лардир. Шунингдек, у мотуридийлик таълимотини ривожлантирган Абу-л-Муъин Насафий (ваф. 508/1114 йй.)дан калом илми бўйича таълим олиб, унинг асарлари асосида ҳанафий-мотуридийлик таълимотининг матни, яъни тезисини тузиб, уни

¹² Ибн Асир. Ал-Комил. Ж. – IX. – Б. 220-230.

¹³ Ибн Имод. Шазароту-з-заҳаб фи ахбари ман заҳаб // Муҳаммад Арнаут. 10 жилдли. – Байрут: Дору Ибн Касир, 1406/1986. – Ж. III. – Б. 186 (бундан кейин: Ибн Имод. Шазароту-з-заҳаб).

¹⁴ Қуръон ва ҳадис тўпламларини шайхларда ўқиганини англаувчи рухсатнома.

“Ақоид” деб атайди. Алоуддин Самарқандийнинг (ваф. 538/1144 й.) “Шарху Китоби-т-таъвилот” (Таъвилот китобининг шарҳи) асари кўлёзма нусхасининг¹⁵ дастлабки варағида Абу Мансур Мотуридийнинг “Таъвилот” асаридан ижоза олган олимларнинг исноди келтирилган. Унда шундай дейилган:

“Шамсиддин Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад Кардарий Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Насафийдан, у Абу Наср Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Насафийдан, у отасидан, у бобосидан, у отаси Абдулкаримдан, у Абу Мансур Мотуридийдан эшитган”. Кейинчалик Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари Самарқанд мадрасалари таълим дастурига киритилади. Мотуридий таълимоти XII аср бошларигача кўпроқ тор доирада ўқитилган бўлса, Насафийнинг “Ақоид” асари орқали Марказий ва Жанубий Осиё ҳудудларига ёйила бошлади.

“Олимнинг илмий мероси ва асарлари таснифи”. Манбаларда унинг тафсир, ҳадис, ақида, мунозара, шурут ва тарихга оид бир неча китоблар ёзгани қайд қилинган. Лекин бугунги кунгача олимнинг жуда кам асарлари етиб келган.

Насафийнинг тарожим китобларида қайд қилинган асарларини таҳлил қилиб, қуйидаги фан тармоқларига тақсимлаш мумкин:

Тафсир ва Қуръон илмларига оид китоблар. Абу Ҳафс Насафий тафсирга оид учта асар ёзган. Улардан биринчиси, “ал-Акмалу-л-атвал” (Ҳажми катта мукамал тафсир) тўрт жилдли, Қуръон тафсирига бағишланган китоб. Турк тадқиқотчиси Ҳудайверди Адам “Нажмиддин Умар Насафий ва унинг “Ақоид” асари” номли тадқиқотида “ал-Акмалу-л-атвал”ни мустақил тафсир эканини таъкидлаган. Иккинчиси, “Тафсири Насафий” (Насафий тафсири) Қуръон маъноларининг форс тилидаги таржимаси. Бу китоб эронлик тадқиқотчи Азизуллоҳ Жувайний томонидан таҳқиқ қилиниб, 1998 йил Техронда нашр қилинган¹⁶. Унинг Машҳад, Афғонистон ва Туркия кўлёзма фондларида сақланаётган учта нусхаси қиёсий ўрганилиб, нашр қилинган. Учинчиси, “ат-Тайсийр фи-т-тафсир” бўлиб, манбаларда “ат-Тайсир фи илми-т-тафсир” (Тафсир илмида енгиллик) деб ҳам номланган. Бу Насафийнинг Қуръон илмлари ва тафсирига бағишланган энг машҳур асаридир. Китоб “Қуръонни шифо қилиб нозил қилган Зотга ҳамд бўлсин” деб бошланиб, Қуръоннинг юзта исми санаб чиқилган. Ундан кейин саҳобийлар ва кейинги аср олимларининг “тафсир” (шарҳлаш), “таъвил” (ортга қайтиш) атамалари борасидаги қарашлари ўзаро таҳлил қилинган. Асар раъйга асосланган бўлиб, унда оятларнинг маънолари содда шарҳланган¹⁷.

Ҳадис ва ҳадис илмларига доир асарлар. “Китобу-л-қанд фи зикри уламаи Самарқанд”. Бу асар “Китобу-л-қанд мин уламаи Самарқанд”

¹⁵ Алоуддин Самарқандий. Шарҳ китобу-т-таъвилот / ЎзР ФА ШИ кўлёзмаси, № 3249. – В. 5^а.

¹⁶ Умар Насафий. Тафсири Насафий. Ба тасхихи дуктур Азизуллоҳ Жувайний. Интишорот жунайд фарханги Эрон. 2-жилдли, 1356 (бундан кейин: Насафий. Тафсири Насафий).

¹⁷ Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун. – Ж. I. – Б. 519; Зириклий. Аълом. – Ж. V. – Б. 60.

(Самарқанд уламолари борасида қанддек китоб) ёки “ал-Қанд фи тарихи уламаи Самарқанд” (Самарқанд уламолари тарихи борасида қанд) ёки “ал-Қанд фи тарихи Самарқанд” (Самарқанд тарихи борасида қанду шакар маълумотлар) каби номлар билан аталган. Насафийнинг “Шарҳу-л-Жомиъи-с-саҳиҳ” (Саҳиҳ тўпламга шарҳ) асари Бухорийнинг (ваф. 256/870 й.) “Саҳиҳи Бухорий” китобига ёзилган шарҳ бўлиб, унинг тўлиқ номи “Китобун-нажаҳи фи шарҳи Китоби-л-ахбари-с-сихоҳ” (Саҳиҳ хабарлар китобини шарҳлашда муваффақиятли китоб) деб аталади.

Усулу-л-фикҳ ва фикҳ илмларига доир асарлар. Олимнинг фикҳга доир асарларини “усулу-л-фикҳ” (фикҳнинг қонун-қоидалари), “фуруъу-л-фикҳ” (фикҳнинг фаръий масалалари)га тақсимлаш мумкин. Улар қуйидагилар: “Ат-Таҳсил” (Ҳосил қилиш), “Шарҳу Усули-л-Кархий” (Кархий усулининг шарҳи), “ал-Манзумату-н-насафия фи-л-хилофиёт” (Ихтилофли масалалар борасидаги насафия манзумаси), “Тилбату-т-талаба” (Талабанинг хоҳиш-истаги). Булар орасида “Тилбату-т-талаба” илк фикҳий энциклопедия ҳисобланиб, унда фикҳий атама ва иборалар алифбо тартибида эмас, балки бобларга ажратилиб, ханафий фикҳий мазҳаби асосида изоҳлаган.

Диссертациянинг иккинчи боби **“Абу Ҳафс Насафий “Ақоид” асарининг кодикологик хусусиятлари ва қиёсий таҳлили”** деб номланган. Бу бобда “Ақоид”нинг қўлёзма нусхалари таҳлили, “Фикҳу-л-акбар”дан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари ҳамда мотуридийлик таълимоти ривожда тутган ўрни баён қилинган.

Мазкур бобнинг биринчи банди *“Ханафий-мотуридийлик таълимоти ривожда “Ақоид” асарининг аҳамияти”* деб номланган. Самарқанд мотуридийлик таълимотининг ривожланишига ҳисса қўшган Абу-л-Юср Паздавий ва Абу-л-Муъин Насафий Абу Ҳафс Насафийнинг устозлари сифатида манбаларда қайд қилинган. Насафий икки устозининг йўлини давом эттириб, ўзининг машҳур “Ақоид” асарини ёзди ва унда мотуридийлик таълимотини содда, тушунарли тарзда акс эттирди.

Насафий “Ақоид”нинг таркибий тузилишини мотуридийликка оид асарларда танланган услубда берган бўлса-да, улардан фарқли равишда, масалаларга чуқур тўхталмайди. У таълимотини қисқа жумлалар билан ёритади. Олимнинг мазкур рисоласи мотуридий йўналишида ақида ва калом мавзуларини қамраб олган илк матнлардан бири ҳисобланади.

Бу йўналишдаги асарларда ақидавий масалалар маълум бир мактаб нуқтаи назаридан ифодаланиб, унда исбот талаб қилмайдиган жумлалар, яъни “ишоншимиз керакки...”, “ишончимиз комилки...”, “... деб билиш лозим”, “... шундай дейилади”, “... мумкин эмас”, “... жоиз эмас”, “... бундай дейиш тақиқланади”, “... нақлий далилга таянади”, “... зиммасига вожиб эмас”, “билинг...”, “бу... ҳақдир”, “... масалалар нақлий далиллар билан собит бўлган” каби иборалардан кенг фойдаланилган.

1843 йилдан бошлаб Насафийнинг “Ақоид” асари Европа исломшуносларининг тадқиқот объектига айланган. Н.Ф.Катанов “Ақоид” асари ҳақида шундай деган: “Насафийнинг ақида илмига оид матни мусулмон эътиқодининг ишончли манбаларидан бири бўлиб, у бошқа асарлардан қисқа ва лўндалиги билан фарқ қилади”. Шарқшунос А.В.Вендик “Ақоид”нинг кенг миқёсда ёйилишига унда ислом асослари назарий жиҳатдан аниқ ифода этилгани асосий сабаб бўлган, деб таъкидлаган¹⁸.

XIX асрнинг биринчи ярмида В.Куретон Абу-л-Баракот Насафийнинг “Умдату ақидати аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” (Аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг асоси) асари билан Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид”ини “Аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг устуни” деган мавзуда тадқиқ қилган¹⁹. Бу тадқиқоти иши ҳозирда немис, инглиз, француз ва рус тилларига таржима қилинган.

Бу бобнинг иккинчи банди “*Ақоид*” асари қўлёзмаларининг манбашунослик тавсифи” деб номланган. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган нусхаларда “Ақоид” асарининг номи турлича келган. Жумладан: Р: 11740-I, 8820-II, 8796-III, 10689-VI рақамли қўлёзмада “عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ” (Ақоиду-н-Насафий) деб “алиф”дан кейин “ҳамза” ишлатилган; Р: 11663-XX, 11916-II, 10293-VI рақамли нусхаларда “عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ” (Ақоиду-н-Насафий) тарзида “алиф”дан кейин “ё” билан; Р: 8796-IX рақамли нусхада “عَقَائِدِ نَسْفِيَّةٍ” (Ақоиду Насафия) шаклида “Насафий” сўзига “алиф лом” киритилмай ёзилган.

“Ақоид”нинг ЎзР ФА ШИ асосий фондида 72 та, Ҳамид Сулаймон фондида 29 та қўлёзма нусхаси сақланади. Лекин тадқиқотчи С.Мухаммадаминов асосий фондда “Ақоид”нинг 87 та қўлёзмаси борлигини маълум қилган²⁰. Изланишлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатда ЎзР ФА ШИ асосий фондида “Ақоид”нинг 87 та қўлёзмаси мавжуд. Лекин уларни ўрганиб чиқилганда 15 таси Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид” асари экани аниқланди.

“Ақоид” асарининг қўлёзма нусхалари билан замонавий нашрлар орасидаги фарқни аниқлаш мақсадида, ўрта аср қўлёзма нусхаси ва Ҳиндистоннинг “Идорату-с-сиддиқ” нашриёти томонидан чоп этилган нашри танлаб олинди. Ҳиндистон мадрасаларида Насафийнинг “Ақоид” ва Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид” китоблари дарслик сифатида ўқитилгани сабабли, уларнинг матнини қиёсий таҳлил қилинди.

ЎзР ФА ШИ фондида “Матлаъу-нужум” мажмуаси таркибида сақланаётган “Ақоид” (бирламчи) матни ва Саудия подшоҳлиги қўлёзмалар фондидаги нусха (иккиламчи) ҳамда Ҳиндистонда чоп этилган замонавий нашрни қиёсий таҳлил қилиш натижасида бир қатор фарқлар аниқланди.

¹⁸ Wensinck F.J. Al-Nasafi // Encyclopaedia of Islam. Vol. VII. Leiden. – New York: E.J. Brill – 1993. – P. 969

¹⁹ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843. – P.53-59.; Heffening W. An-Nasafi // Encyclopedic de l'islam. Paris, 1993. – T. VII. – 969 p.

²⁰ Мухаммадаминов С. Диссертация. – Б. 70.

Жумладан, бирламчи матн билан замонавий нашр орасида 53 та, иккиламчи кўлёзма билан замонавий нашр ўртасида 19 та фарқ юзага чиқди. Бу фарқли жиҳатлар “Ақоид”нинг асл матнини аниқлашни ва бу борада жиддий изланишлар олиб боришни тақозо қилади.

Мазкур бобнинг учинчи банди “*Фикҳу-л-акбар*” ва “*Ақоид*” асарларининг қиёсий таҳлили” деб номланади. Абу Ҳанифанинг “*Фикҳу-л-акбар*” асаридаги мавзуларни сарлавҳалар тарзида қуйидаги тартибда келтириш мумкин²¹: имон асослари, Аллоҳнинг бирлиги, Аллоҳнинг сифатлари: а) зотий; б) феълий; в) хабарий, Қуръоннинг махлук ёки махлук эмаслиги, қазо ва қадарнинг моҳияти, фитрат масаласи, халқ ва касб, пайғамбарларнинг исмати²², пайғамбарлардан кейинги фазилатли инсонлар, гуноҳи кабира, маҳсига масх тортиш, тарових намози, яхши ва ёмон кишининг орқасида намоз ўқиш, мўъжиза, каромат ва истидрож, Аллоҳни кўриш масаласи, имон: таърифи, кўпайиши, озайиши, “имон” ва “ислом”, пайғамбарларнинг шафоати, мезон, ҳавз, қиёмат кунида ғанимлар орасидаги қасос, жаннат ва жаҳаннам, Мункар-Накир, қабр ва қабр азоби, хабарий сифатларнинг бошқа тилдаги ифодаси, Аллоҳга яқин ва узоқ бўлишнинг ҳақиқати, Қуръон оятлари мисолида фазилатнинг фарқи, буюклик ва фазилат жиҳатидан Аллоҳнинг исмлари, Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, меърож ва қиёмат аломатлари. Абу Ҳанифанинг рисоласида келган ақида масалалари ўз даврида ўта баҳсли ҳисобланган.

Насафийнинг “Ақоид” матнини қуйидаги мавзулар ташкил этади: нарсаларнинг моҳияти, илмнинг таърифи ва унинг воситалари, илҳом ва ваҳий ўртасидаги фарқ, оламнинг ҳақиқати ва унсурлари, акциденция (мустақил жисмга эга), субстанция (бошқа жисмлар билан ўзини намоён қиладиган нарса), борлиқнинг яратувчиси Аллоҳ, деб эътиқод қилиш, “тасалсул”²³ қоидасининг хатолиги, оламнинг яратувчиси ягоналиги, Аллоҳнинг пайдо бўлмагани ва йўқ бўлмаслиги, “Лайса камислиҳи шайъун” (Унинг мисли йўқ) деб эътиқод қилиш, Аллоҳнинг калом, таквин, ирода каби зотий ва феълий сифатлари, Аллоҳни кўриш, бандаларнинг феъллари, иститоат (банда ўзининг хатти-ҳаракатларига қодир бўлиши), ҳукмлар банданинг тоқати доирасида жорий қилиниши, ажал, ризқ, фарзанд, ҳидоят, залолат масалалари, Аллоҳга ҳеч нарса вожиб эмаслиги, қабр азоби, қайта тирилиш, тарози, китоб, савол-жавоб, ҳавз, сирот, жаннат, дўзах, кабира ва сағира гуноҳлар, шафоат, имон, “имон” ва “ислом” сўзларининг фарқи, пайғамбарлик ва уларнинг сони, фаришталар, Аллоҳнинг китоблари, меърож, авлиёлар каромати, хулафои рошидинлар, имомат масаласи, маҳсига масх тортиш, бандадан мажбурият соқит бўлмаслиги, далиллар зоҳирларига қараб

²¹ “Фикҳу-л-акбар” бир неча маротаба нашр қилинган. Тадқиқотда улардан 1323/1905 йилда Қохирада Мулла Али-л-Қори шарҳи билан нашр қилинган “Фикҳу-л-акбар” асос қилиб олинди (167-170 бетлар).

²² Гуноҳ қилишдан илоҳий тўсилиш.

²³ Тасалсул – мантиқ фанига тегишли атама бўлиб, бир нарсани иккинчи нарсдан келиб чиқиши ва нарсаларнинг бир-бирига боғланиши.

тушунилиши, куйфрга сабаб бўлувчи омиллар, маъдум (йўқлик) нарсами? ўтганларга қилинган садақа ва дуолар, қиёмат аломатлари, мужтаҳиднинг ижтиҳоди, инсон ва фаришталар орасидаги фазилатлар.

“Фикҳу-л-акбар” билан “Ақоид” матнларининг мазкур мавзулари қараб айтиш мумкинки, Насафийнинг “Ақоид” асари “Фикҳу-л-акбар”га нисбатан тартибли ва ақидавий масалалар билан бойитилган. Бу ҳам “Ақоид” мотуридийлик таълимотининг тезиси эканини тасдиқлайди. Шунингдек, калом китобларига киритилган имомат масаласи ва каломга оид масалалар қаторидан кейинчалик ўрин олган ашённинг ҳақиқати, илми қўлга киритиш йўллари ва оламнинг моҳияти каби мавзуларнинг “Фикҳу-л-акбар”да учрамай “Ақоид”дан жой олгани ҳар икки муаллиф яшаган даврнинг ўзига хослиги билан белгиланади.

Тадқиқотнинг учинчи боби **“Ақоид” асари шарҳлари ва ихтилофли ақидавий масалаларнинг қиёсий таҳлили**” деб номланган. Мазкур бобда Насафийнинг “Ақоид” асари таржима ва шарҳларининг манбашунослик таҳлили ҳамда диний ақидапараст оқим ғояларига “Ақоид” асари шарҳлари асосида раддиялар берилган.

“Ақоид”га ёзилган шарҳларнинг манбашунослик таҳлили” деб номланган биринчи бандда Насафийнинг “Ақоид” асарига икки хил услубда шарҳ ёзилгани кўрсатиб ўтилган. Жумладан, насрда Абу-с-Санъо Маҳмуд ибн Аҳмад Исфаҳонийнинг (ваф. 749/1392 й.) “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия” (Насафия ақоидининг шарҳи), Саъдуддин Тафтазоний “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия”; назмда Аҳмад ибн Муҳаммад Солиҳнинг (ваф. 863/1459 й.) “Назм”, Саъдий ибн Ножиъбек (ваф. 922/1516 й.)нинг “Назм”, Мансур Табловийнинг (ваф. 1041/1632 й.) “Сиёнату-л-Ақоид” (Ақоидни сақлаш) номли шарҳ ёзганлар.

Саъдуддин Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия” асари XVIII асрдан бошлаб Европада ҳам ўрганилган ва унинг баъзи қисмлари 1204/1790 йили Женевада француз ва немис тилларига таржима қилинган. Саъдуддин Тафтазоний “Ақоид”нинг баъзи матнларини шарҳлашда Қуръон, суннат, ижмодан кенг фойдаланган.

Абу Наср Курсавий (1190-1227/1776-1812 йй.) “Ақоид”га “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия ал-жадид” ва “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия ал-қадим” деб номланган икки шарҳ битган. Олим “Ақоид” матнини Қуръон, ҳадис асосида шарҳлагач, Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Имом Муҳаммад, Имом Мотуридийларнинг йўли шудир, деб таъкидлаши унинг ҳанафий мазҳаби ва мотуридийлик таълимотига қатъий амал қилганига ишора қилади.

Шихобуддин Маржонийнинг (1233-1306/1818-1889 йй.) “ал-Ҳикмату-л-балиғати-л-жания фи шарҳи-л-Ақоиди-л-ҳанафия” (Ҳанафий ақидасининг шарҳи борасида янги узилган етук ҳикмат) деб номланган шарҳи илк маротаба Татаристон маориф вазирлиги руҳсати билан 1889 йил март ойида “Вячеслав” босмахонасида 1500 нусхада чоп этилган. Унинг қўлёзмаси

Истанбулдаги Боязид кутубхонасида № 2996 рақам остида сақланади²⁴.

Шамсиддин Афғоний Саввотийнинг (ваф. 1978 й.) “ал-Жавоҳиру-л-бахия ала шарҳи-л-Ақоиди-н-насафия” (Насафий “Ақоид”нинг шарҳи борасида фойдали жавҳарлар) деб номланган уч жилдли, жами 1120 бетдан иборат шарҳи Маҳмуд Шаббир ибн Муҳаммад томонидан 2016 йил Ҳиндистоннинг “Ҳусайния жомиаси” матбаасида нашр қилинган.

Муҳаммад Нуру-л-Арабийнинг (1810-1889 йй.) “Маҳзумайи афкор” номли шарҳи Шоҳкуллозода Умар Афанди томонидан чоп этилган. Нуру-л-Арабий муридларининг илтимосига кўра, Насафийнинг “Ақоид” асарини пешин намозидан кейин ўқиб, шарҳлаб берган. Асар 1993 йил Меҳмет Серҳан томонидан қайта нашрга тайёрланиб, “Nesefi Akaidi Şerhi” (Насафий “Ақоид”нинг шарҳи) номида нашр қилинган²⁵. Мазкур асарлар ичида Маржонийнинг китоби нисбатан такомилроқ бўлиб, тўртта мазҳаб қарашларининг бир жойда қиёсий келтирилиши ўқувчиларга қулайлик туғдиради.

Бобнинг иккинчи банди “*Асар матни таржималари ва замонавий шарҳлари тавсифи*” деб номланади. Бунда “Ақоид”нинг таржималари, замонавий шарҳлари таҳлил қилинган. “Ақоид” асарининг ўрта асрларда амалга оширилган форс ва тожик тилидаги таржималари катологи диссертациянинг илова қисмида тўлиқ берилди. Улар орасида *P: 3044-II* рақамли таржима бошқа нусхалардан тилининг равонлиги, атамаларнинг содда тарзда ифода этилиши билан фарқланади.

Насафийнинг “Ақоид” асарини: эронлик Муҳаммад Умар Жўё форс; шайх Абдулазиз Мансур ўзбек; доғистонлик Мағди Мутаилов ва кавказлик Нагавиев Дамир Адгамовичлар рус; турк тадқиқотчиси Асуман Карамустафа, Саййид Аҳсан ва Туркия “Текâmul” мадрасаси ўқитувчиси Ҳусомиддин Янли ўғлилари турк; покистонлик Абунносир Латиф урду тилларига таржима қилганлар.

“Ақоид” асари таржималарининг кўплиги унга турли тилларда замонавий шарҳлар битилишига замин яратди. Эътиборли томони шундаки, унинг ўрта асрларга оид шарҳлари фақат араб тилида бўлса, ҳозирда араб, турк, ва урду тилларида ўнлаб шарҳларини учратиш мумкин.

Араб тилидаги шарҳлар. “Шарҳу-н-насафия фи-л-ақидати-л-исломия” (Ислом ақидасида “Насафия”нинг шарҳи) деб номланган шарҳ Абдулмалик ибн Абдурахмон Саъдийга (тав. 1356/1937 й.) тегишлидир. Китоб таркибий жиҳатдан бешта фасл, хотима ва саксон битта мавзудан иборат бўлиб, асарнинг умумий ҳажми 266 бетни ташкил қилади. “Жамъу-л-фароид би инорати шарҳи-л-Ақоид” (“Шарҳу-л-Ақоид”ни шарҳлашга доир сўзларни жамлаш) деб номланган таълиқот Ҳиндистондаги “Жомиъату-л-ашрафия”

²⁴ Шихобуддин Маржоний. Нозурату-л-ҳақ фий фарзияти-л-ишай ва ин лам яғиби-ш-шафақ. – Истанбул: Дору-л-ҳикма. 2012. – Б. 37.

²⁵ Muhammed Nurul-Arabi. Nesefi Akaidi Şerhi. – Б. 7-9.

мадрасаси ўқитувчиси Садру-л-варо ибну-л-Ҳожга (тав. 1392/1972 й.) тегишли. “Таҳзийбу-л-арвоҳи-н-нафсия” (Нафсий руҳларни тарбиялаш) деб номланган шарҳни Англиянинг Бредфорд шаҳри масжиди имоми Муҳаммад Ёсир ибн Азизурроҳман ёзган. “ал-Матолибу-л-вафия шарҳу-л-Ақидати-н-насафия” (Насафий “Ақоид”ини шарҳлашда тўлиқ истаклар) шарҳининг муаллифи Абдуллоҳ Ҳарарий (1328-1429/1910-2008 йй.) мазҳабда шофийий, ақидада ашъарий, тариқатда нақшбандий бўлган.

Урду тилидаги шарҳлар. Насафийнинг “Ақоид” асари Ҳиндистон, Покистон мадрасаларида ўқитилгани учун унга урду тилида бир қатор шарҳлар ёзилган. Ҳиндистонда ёзилган шарҳларга: Фидо Муҳаммаднинг “Ашрафу-л-фавоид”; Мужибуллоҳнинг “Баёну-л-фавоид”; Муҳаммад Юсуфнинг “Жавоҳиру-л-фароид”; Икромун-л-ҳақнинг “Тавзиҳу-л-ақоид” каби асарларини келтириш мумкин. Покистонда эса: Ёр Муҳаммадхон “Жавоҳиру-л-фавоид”; Абдуррауф “Кашфу-л-фароид”; Убайду-л-ҳақ “Нашру-л-фавоид”; Фулом Ҳусайн Мотуридий “Шарҳу Ақоиди Насафий” каби шарҳлар ёзганлар. Улар асосан мадраса талабаларига ўқув қўлланма сифатида ёзилгани билан бошқа шарҳлардан ажралиб туради.

Турк тилидаги шарҳлар. Туркиялик олим Ясин Яйиневи “İslam Akidesi” деб номланган шарҳида янги услубдан фойдаланган. Унда аввал асл матн, кейин атамаларнинг турк тилидаги изоҳли луғати, сўнгра таржима берилган. Ясин Яйиневи “Ақоид”га “Ömer Nesefi Akaidi” номлик иккинчи шарҳини ҳам ёзган. Бунинг аввалгисидан фарқи шундаки, “Ақоид” асари мавзуларга ажратилиб шарҳланган. Бунда дастлаб матннинг туркча таржимаси, атамалар изоҳи ва шарҳи баён этилган.

Мазкур бобнинг учинчи банди “*Ақоид*” асари шарҳларининг дин ниқоби остидаги экстремистик оқимларга қарши курашидаги ўрни” деб номланган. Насафий “Ақоид”да 74 та ихтилофли ақидавий масалаларни келтириш орқали мотуридийлик таълимотини белгилаб берган. Лекин китобда бирорта ақидавий, фалсафий оқимларнинг исми, ғояси тилга олинмаган. Фирқа-оқимларнинг қарашларини ҳар бир ақидавий масала негизидан англаб олиш мумкин.

Насафий “Ақоид” асарида “олам қадимий”, “ҳашр куни жисм эмас, руҳлар тўпланади”, “фалак айланади”, “жисмнинг моддаси қадимий”, деб билувчи файласуфларга, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушдларнинг “Аллоҳ жузъий нарсаларни билмайди”, “сифатлар зотнинг айни ўзи”, “жасадлар эмас, руҳлар қайта тиради” каби қарашларига, “Наззомия” оқимининг “Аллоҳ жаҳл ва ёмон нарсаларни яратмайди” ва Балхийнинг “Аллоҳ банда тутган рўза каби ишни қилишга қодир эмас”²⁶, деган фикрларига ишора қилиб раддиялар берган.

Аҳли сунна ва-л-жамоа таълимотининг иккинчи йўналиши ашъарийларнинг “Таквин ҳақиқий эмас, қўшимча, кейин пайдо бўлган

²⁶ Абдулмалик Саъдий. Шарҳу-н-насафия фи-л-ақидати-л-исломия. – Бағдод: Салсабил, 2009. – Б. 30, 72.

сифат”, “таквин билан мукавван битта нарса”, “Аллоҳ бандани тоқати етмайдиган ишга мукаллаф қилиши ақлан мумкин”, “имоннинг рукни – қалб билан тасдиқ қилиб, тил билан иқроор қилиш”, “фаришталар оддий инсониятдан афзал” каби қарашларига мотуридийлик таълимоти бўйича жавоб берган²⁷. Мазкур оқимларнинг ғоялари негизида шаклланган замонавий ақидапараст фирқаларнинг тарафдорлари томонидан кўп такрорланадиган ақидавий масалалар ва уларга “Ақоид” асари ҳамда унга ёзилган шарҳларда келган раддиялар тадқиқотда баён этилган.

Ҳозирги кундаги сохта салафийлар: “Солиҳ амалларнинг савобини оламдан ўтганларга ҳадя қилиш жоиз эмас”, деган ғояни илгари сурадилар. Шунингдек, “Туркистон ислом ҳаракати” вакиллари: “Қабрларни зиёрат қилиш, дунёдан ўтганларнинг руҳига бағишлаб Қуръон тиловат қилиш кечирилмас гуноҳдир”, деб биладилар. Абу Ҳафс Насафий “Ақоид”да: “Тирикларнинг вафот этганлар ҳаққига қилган дуолари ва садақалари улар учун наф беради”, деган. Бу мотуридийликнинг ва тўртта мазҳаб имомларининг қараши ҳисобланади. “Ақоид”нинг мазкур матнини Абдулмалик Саъдий шундай шарҳлаган: “Жумҳур олимлар маййит ҳаққига қилинган дуо, садақа ва бошқа ибодатларнинг савоби унга фойда беради, деганлар”. У бунга Ҳашр сурасининг 10-оятини далил қилиб келтирган.

Халқни бир-бирига қарши қўядиган, отани боладан, болани отадан айирадиган масалалардан бири “такфир”, яъни мусулмонни кофир деб эълон қилишдир. Ҳозирги кунда бу ғояни қуйидаги оқимлар илгари сурадилар: “Жамоату-л-муслимин” фирқаси “уларнинг йўлини тутмаган мусулмонларни кофир” деб эълон қилади; “Сохта салафийлар” тасаввуф йўлини тутган мусулмонларни куфрда айблашиб, мазҳабга эргашишни шахсга сиғиниш даражасига кўтарадилар; “Шабоб Муҳаммад” оқими арзимаган сабаблар билан мусулмонларни кофир деб ҳукм қиладилар; “Ал-Қоида” ташкилоти ўзининг сафига қўшилмаган мусулмонларни кофирга чиқаради²⁸.

Бундай қарашларга жавобан Абу Ҳафс Насафий ўзининг “Ақоид” асарида: “Гуноҳи кабира мўмин бандани имондан айримайди” – деган²⁹. Тафтазоний бу матнга шундай шарҳ берган: “Гуноҳи кабира – бу ноҳақ одам ўлдириш, покдомон инсонни зинокор деб айблаш, зино, сеҳр, етимнинг молини ейиш, ота-онага оқ бўлиш...”. Лекин бундай гуноҳларга қўл урган киши имонидан айрилиб қолмайди³⁰.

Шихобиддин Маржоний эса “Ақоид”да келган мазкур матнни гуноҳи кабира билан киши мўминликдан чиқиб қолмаслиги ҳақида Бухорийдан қуйидаги ҳадисларни келтириб, муътазилия ва хорижия таълимоти вакилларига раддия берган: “Абу Зарр (р.а.)дан ривоят қилинади:

²⁷ Абдулмалик Саъдий. Шарҳу-н-насафия фи-л-ақидати-л-исломия. – Б. 88, 89, 110, 161, 255.

²⁸ Ислом никоби остидаги экстремистик ва террорчи уюшмалар / тузувчилар: Шермухамедов К., Каримов Ж. – Т.: Мовароуннахр, 2014. – Б. 32.

²⁹ Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳу-л-лақоиди-н-Насафий. – Истанбул: Аср, 1976. – Б. 109.

³⁰ Ўша асар. – Б. 140-141.

“Расулulloх (с.а.в.): “Раббим хузуридан олдимга биров келиб, умматимдан ким Аллоҳга бирон нарсани шерик қилмай вафот этса, жаннатга киришининг хабарини берди”, дедилар. Мен: “Зино қилса ҳамми? Ўғрилиқ қилса ҳамми?” деб сўрадим. У зот: “Зино қилса ҳам, ўғрилиқ қилса ҳам”, дедилар”.

Усмон (р.а.)дан нақл қилинган ҳадисда шундай дейилган: “Расулulloх (с.а.в.): “Ёлғиз Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ” эканини билиб вафот этган киши жаннатга киради”, дедилар”. Ҳадис Муслим томонидан ривоят қилинган. Бу маънодаги ҳадислар маънавий мутаботир даражасига етган бўлиб, улардан гуноҳи кабира билан киши имонидан айрилмаслиги тушунилади.

ХУЛОСА

Абу Ҳафс Насафий “Ақоид” асарининг илмий-амалий аҳамияти ва унга ёзилган шарҳларни ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. XI-XII асрларда қорахоний ва салжуқий султонларнинг минтақада илм-фанга эътибор қаратишлари Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларини ислом динининг марказига айлантирди. Олимларга яратилган имкониятлар, талабаларга тайин қилинган нафақалар илмий соҳалар ривожига замин яратди.

2. XI-XII асрларда Абу-л-Юср Паздавий, Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад Насафий, Абу Муин Насафий, Абу Ҳафс Насафий каби олимларнинг фаолияти ва минтақада муътазилийлик, хорижийлик, жабарийлик, қадарийлик, карромийлик сингари адашган ақидавий йўналишларнинг мавжудлиги Мовароуннаҳрда мотуридийлик таълимоти назарияларининг тартибга солинишига туртки бўлди.

3. Абу Ҳафс Насафий зиёлилар оиласида дунёга келиб, қомусий олим даражасига етишишида Мовароуннаҳрнинг илмий муҳити катта аҳамият касб этди. Унга “ал-Ҳофиз”, “ал-Имому-з-зоҳид”, “Нажму-д-дин”, “аш-Шаҳир ли-л-умма”, “аш-Шайх”, “ал-Имом”, “Сирожу-д-дин”, “Зу-л-фунун”, “Муфтию-с-сақолайн”, “Ҳақиҳу-л-ҳанафий”, “ал-Имому-л-ажалл”, “Шайху-л-ислом” каби номларнинг берилгани, машҳур фақиҳ, муфтий, муҳаддис, шайх ва мутакаллим бўлганига далолат қилади.

4. Абу Ҳафс Насафий фанга доир дастурларни ишлаб чиқиб, ўқув қўлланмалар яратиб, мотуридийлик таълимоти ривожига хисса қўшган. Шунингдек, унинг Самарқанддаги гузарларда мотуридийлик таълимоти бўйича маъруза ўқиши “Ақоид” асарининг нафақат Мовароуннаҳрда, балки бошқа минтақаларда ҳам тарқалишига олиб келди.

5. Насафий Қуръон ва ҳадисда учрайдиган ақидавий масалаларни мотуридийлик таълимотида, руҳий тарбия, ҳавои нафсга тегишли мавзуларни хуросонлик Абу Наср Қушайрий, Абдурахмон Сулабийлар каби талқин этиши Мовароуннаҳрда мотуридийлик билан тасаввуфнинг уйғунлашишига замин яратди.

6. Олимнинг “Тилбату-т-талаба”, “Машариъу-ш-Шориъ фи фуруъи-л-ҳанафия”, “ал-Манзумату-н-насафия фи-л-хилофиёт”, “Назму-л-Жомиъи-с-сағир” каби китоблари унинг усулу-л-фикҳ ва фуруъу-л-фикҳда етакчи фақих эканидан далолат беради. Шунингдек, “Китобу-н-нажаҳи фи шарҳи Китобил-ахбари-с-сиҳоҳ”, “ас-Сабъийят ва-с-самъийят” каби ҳадис илмига доир асарлари Имом Бухорийнинг “Саҳиҳи Бухорий” тўпламидан ижоза берганини асослайди.

7. Насафийнинг Қуръон илмига бағишланган “ат-Тайсир фи-т-тафсир”, “Тафсири Насафий”, “ал-Акмал” асарлари Мовароуннаҳр тафсиршунослигида алоҳида ўринга эга бўлган.

8. Олим “Ақоид” асаридан ташқари ақида илмига доир яна “Таъаддуду-л-хисоли-л-латий жаъалаҳа-н-Набийю алайҳи-с-салом мин шуъаби-л-имон ва-л-ислом”, “Тасмияту-ш-шиа мин аҳли-л-ҳава ва-л-бидаъ” номли икки мустақил асар ёзган.

9. Насафийнинг ҳанафий-мотуридийлик таълимотини ўз ичига қамраб олган ва мураккаб жараёнларда турли оқимларга қарши курашишда асос бўлган “Ақоид” асари худудий жиҳатдан ашъарийлар таъсиридаги минтақаларгача кириб борган.

10. “Ақоид” асарига “хурмо шарбати”, “маҳсига масҳ тортиш”, “фосиқнинг ортида намоз ўқиш мумкин”, “гуноҳкор мўминга жаноза ўқилади” каби фикҳий мавзулар киритилган.

11. “Ақоид” асари қўлёзма нусхаларда “عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Ақоиду-н-Насафий), “عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Ақоиду-н-Насафий), “عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Ақоиду-н-Насафий), “العقائد النسفية” (ал-Ақоиду-н-насафия), “متن العقائد النسفية” (ал-Ақоиду-н-Насафий), “متن العقائد النسفية” (Матну-л-ақоиди-н-насафия), “متن العقائد” (Матну-л-ақоид), “متن العقائد النسفية” (Матну-л-ақоиди-н-Насафий), “متن عقائد” (Матну ақоид), “أصول الدين على اعتقاد” (Усулу-д-дин ала эътиқоди-л-муҳтадин) каби номларда келган.

12. Насафийнинг “Ақоид” асари “Фикҳу-л-акбар”га нисбатан тартибли, такомиллашган ва ақидавий масалалар билан бойитилган.

13. “Ақоид”нинг “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия”, “Шарҳу-л-Ақоиди-н-насафия ал-жадид”, “ал-Ҳикмату-л-балиғати-л-жания фи шарҳи-л-Ақоиди-л-ҳанафия”, “ал-Жавоҳиру-л-баҳия” ва “Маҳзумаи афкор” каби шарҳлари орасида Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид” асари нисбатан тўлиқ ва китобхонлар орасида кенг тарқалган.

14. “Ақоид”нинг ўзбек, рус, турк, урду ва форс тилидаги таржималари аниқланиб, улардаги услублар ўрганилди ва турк тилидаги таржималар замонавий ўқув-услубий методларга асосланган.

15. Насафийнинг “Ақоид” асари ва унга ёзилган шарҳлар орқали “Сохта салафийлик”, “Туркистон ислом ҳаракати”, “Жамоату-л-муслимин”, “Шабаб Муҳаммад” каби адашган оқимларнинг ғоялари соф ислом таълимотига мос келмаслиги далилланган.

Тадқиқотда таҳлил этилган масалалардан келиб чиққан хулосалар асосида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Мовароуннаҳр илм-фан ривожига Жузжоний, Иёдий, Паздавий сулоалари каби Нуҳийлар ҳам катта ҳисса қўшганлар. Шунини инобатга олиб Нуҳийлар оиласини ўрганиш.

2. Абу Ҳафс Насафийнинг “ат-Тайсир фи-т-тафсир” асари устида илмий иш олиб бориб, факсимиле нусхасини чоп этиш.

3. “Саҳиҳи Бухорий”, “Сунани Термизий”, “Мадорику-т-танзил ва ҳақоику-т-таъвил”, “Таъвилоту аҳли-с-сунна”, “ал-Ҳидоя” каби асарларнинг бугунги кунгача етиб келишига замин яратган устоз-шогирд силсиласи – ижоза тарихини тадқиқ этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

ALLOKULOV ABDULLATIF ABDULLAEVICH

**THE WORK “AQAIID” OF ABU KHAFS NASAFI AND ANALYSIS OF ITS
COMMENTARIES**

24.00.01 – History and Source Studies of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY
(PhD) ON HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent-2018

The subject of the dissertation (PhD) in history is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, number B2018.1.PhD/Tar149.

The dissertation was carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.ii.au.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser: **Islamov Zahid Mahmudovich**
Doctor of Philology, Professor

Official opponents: **Nuritdinov Mahmudkhoja Nizomovich**
Doctor of philosophy, professor

Shovosil Ziyodov Yunusovich
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Leading organization: **National University of Uzbekistan**

The dissertation defense will be held at the meeting of the Academic Council for awarding academic degrees under the International Islamic Academy number DSc.26.04.2018.Isl.Tar/F/Fil.57.01 on “___” _____ 2018 at ___ o'clock (Address: 100011, Tashkent, Kodiriy street, 11. telephone.: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation can be found at the Information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (registered number __) (Address: 100011, Tashkent, A.Kodiriy street, 11. telephone: (99871) 2440056; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@ii.au.uz)

The dissertation abstract is disseminated on “___” _____ 2018.
(Protocol registered number ___ on “___” _____ 2018.)

A.KHasanov
Chairman of the Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of history, professor

M.Muhammadsiddikov
Secretary of Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of social sciences

Q.Sodiqov
Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of philology, professor

INTRODUCTION (Annotation of the dissertation of the doctor of philosophy (PhD))

Actuality and necessity of the dissertation subject. The scientific community of the world today recognizes the great contribution of the scholars of Maverannahr to the development of science of the world and Islamic civilization. In this respect, Abu Hafs Nasafi's "at-Taysir fi-t-Tafsir" ("التيسير في التفسير") in the field of tafsir, Imam Bukhari's "Sahihi Bukhari" ("صحيح البخاري") in the science of Hadith, Imam Maturidi's "Kitabu-t-Tawhid" ("كتاب التوحيد"), Abu Hafs Nasafi's "Aqid" ("عقائد") in the science of aqida and kalam and Burhanuddin Marghinani's "al-Hidaya" ("الهداية") in fiqh were written. "As we know, thousands of scholars, great thinkers and poets, saints have grown up in the Middle Ages in our country, which was an intersection of ancient culture and civilizations"¹. They have considered forming and strengthening relations in the spirit of tolerance, respect and cooperation between religions was an objective necessity in their works. "I want to emphasize the invaluable contribution of many distinguished representatives of the period of the Central Asian Renaissance to the Islamic and world civilization. One of these great scholars, Imam Bukhari, has been recognized throughout the world as the author of the "Sahihi Bukhari", the second holy book after Quran in Islam"². The fact that the formation and strengthening of relations in the spirit of tolerance, mutual respect and cooperation that developed in these works has been recognized as an objective necessity. The principles and criteria that are based on such profound scientific and theoretical considerations are an essential prerequisite for understanding and learning enlightened Islam.

Religious and sectarian conflicts has become more complicated, and the activity of counterfeit sects alien for Ahl al-Sunna wa-l-jama'a that emerged as a single belief are intensifying. It is very important in the special ideological struggle of this kind to be based on the conclusions of the sciences of pure aqida (عقيدة) and kalam (كلام) and to explain the concepts like iman (إيمان), usulu-d-din (أصول الدين), tawhid (توحيد) that start to become complicated and lose the real essence due to destructive ideas in the circumstance of globalization through Abu Hafs Nasafi's (461-537/1069-1142) work "Aqid" ("عقائد"). This work as the main source of Hanafi-maturidite teaching, which has an important place in the Muslim world remains an important guide in the study of the foundations of pure Muslim belief and enlightened Islam.

During the years of independence, it has become an actual task to properly interpret the essence of Islam, to focus its creative and enlightening power on the development of our spiritual life, to study the manuscript scientific heritage of our ancestors. The rich spiritual and educational heritage left by our ancestors is directed at protecting the belief of the Ahl as-Sunna wa-l-jama'a from the ideas of disturbing sects such as mu'tazila (معتزلية), mushabbiha (مشبهة), mujassima (مجسمة). In particular, Abu Hafs Nasafi's work "Aqid", which was devoted to the Islamic

¹ The appeal by the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis // Halq suzi, December 23, 2017.

² The speech of the President of the Republic of Uzbekistan at the meeting No.72 of the General Assembly of the United Nations Organizations // Halq suzi, September 20, 2017.

teaching, is causing to revalue the role of our country in the development of Islamic civilization. This necessitates a profound study of the ideas raised in the work of the “Aqaid” and the application of our spiritual life.

This dissertation serves in the implementation of the tasks assigned in The decree of the President of the Republic of Uzbekistan issued on February 7, 2017 DP-4947 “On the Strategy of Acts for Further Development of the Republic of Uzbekistan”, issued on May 24, 2017 DP-2995 “On Measures to Further Improve the System of Storage, Research and Dissemination of Ancient Manuscript Sources”, Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on August 2, 2004 No. 572 “On Organization of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”, and the Decree issued on April 16, 2018 “On Measures to improve the religious-educational field”.

Accordance of the dissertation with the primary directions of the development of science and technologies of the Republic of Uzbekistan. The dissertation was carried out within the bounds of the primary direction “Establishments and implementation of the system of innovational ideas in the development of digitized society and democratic states in terms of social, legislative, economic, cultural and spiritual sides”) ITD-I of the development of science and technologies of the Republic of Uzbekistan.

Studying degree of the problem. An importance of the 11-12th centuries is included in that Maturidite teaching was developed in Maverannahr in this period. In that time, a spiritual follower of Imam Maturidi, Abu Khafs Nasafi with his work “Aqaid” has served to protect belief of the local people from the ideas of mistaken sects such as Mu’tazilia, Mushabbiha and Mujassima. The study of this work has been started since 13-14th centuries in the Asia and since 19th century in the West.

Among the orientalist of Europe and Russia, scholars such as W.Cureton, V.Heffing, A.Wensink, M.A.Cook, W.Montgomery, J.Ess, J.Schacht, W.Rudolf, V.V.Bartold, M.H.Yusupov, A.N.Yuzeev, Sh.A.Damir, and A.A.Alizade³ have carried out research works on the study of Hanafi-Maturidite teaching.

An American specialist in Islamic Studies Earl Edgar Elder (1882-1968) had given information about Abu Khafs Nasafi’s life and his work “Aqaid” and

³ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843; W.Heffening An-Nasafi // Encyclopedic de l’Islam. Paris, 1993. T.VII.P.969; Wensinck, Arent Jan. The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development. – Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1932; Cook M.A. Early Muslim dogma: a source critic study. – Cambridge etc.: Cambridge Univ. press, 1981. – XI. – 242 p.; Cook M.A. The origins of kalam // Bulletin of the school of oriental and African studies, 1980. – Vol.43, part 1. – P.32-43.; Montgomery Watt, W. The Formative Period of Islamic Thought. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985. – 424 p.; Josef Ess. The Flowering of Muslim Theology. – Cambridge, Harvard University Press, 2006; Joseph Schacht. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. – London: Oxford at the Clarendon press, 2011; Rudolph U. Al-Maturidi und die sunnitische Theologie in Samarkand. – Leiden, New York, Koln: Brill, 1997. 396 p; Бартольд В.В. Начало халифата и арабской культуры//Соч.:Т.VI – М.: Наука, 1966; М.Х.Юсупов Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: ТКИ, 1981. – б. 232; А.Н.Юзеев. Шихаб ад-дин Марджани: мыслитель, религиозный реформатор, просветитель. – Казань: “Иман”, 1997. – б. 60; Ш.А.Дамир. Роль Шигабудиной Марджани в развитии татарской богословской мысли XIX века: кандидата исторических наук дис... автореф. – Казань, 2010; Али-заде А.А. Божественная и земная власть в исламском мировоззрении (историко-философский аспект). – Баку: Адильоглы, 2004.

appended its English translation in the introduction of his translation of the work “Sharh al-Aqaid al-nasafia” of Taftazani named as “A Commentary on the Creed of Islam” (“A commentary of Muslim belief”)⁴. William Cureton has studied Abu Khafs Nasafi’s life and creative activity, explained the terms relating to Muslim belief that mentioned in the work “Aqaid” in English and given an original text of the book without a translation in his book named as “A Pillar of the Creed of the Sunnites”.

In the East, some scholars such as Muhammad Zahid Kawthari, Muhammad Abu Zahra, Dr. Muhammad Abdurahman Khumayyis, Dr. Ali Abdulfattah Maghribi, and Muhammad Abulyazid Makhdi⁵ have given general information about the history of the formation and stages of the development of Hanafi-Maturidite teaching. Muhammad Abulyazid Makhdi has analyzed Nasafi’s Sufism views in his research named as “Al-Ittijah al-Sufia” (“Sufis’ views”).

Sadrulwara, Muhammad Abdulaziz Farakhari, Dr. Muhammad Yasir ibn Azizurrahman, Fida Muhammad, Mujibullah, Yar Muhammadkhan Kadiri, Muhammad Yusuf, Abdurrauf, Abdunnasir Latif, Ubayduhak, Ghulam Husein Asim, and Ikram al-Hak⁶ have commented the work “Aqaid” of Abu Khafs Nasafi in Urdu. Nevertheless, the bibliographical books are limited with brief information about the life and creative activity of the scholar.

Abdulmalik Sa’di, Abdullah Kharari, Shihabuddin Marjani, and Shamsuddin Afghani have written a modest commentary to the work “Aqaid” of Nasafi in Arabic. These scholars also have not given complex information about the life and creative activity of the scholar⁷. Khudaiwerdi Adam has paid a special attention to the comparative analysis of the issues relating to Muslim belief that mentioned in the work “Aqaid”⁸.

In Uzbekistan, A.Muminov (doctor of history), D.Rahimjonov (candidate of

⁴ Earl Elder. A commentary on the creed of Islam. – New York: Columbia University press, 1950. (Бундан кейин: Earl Elder. A commentary on the creed of Islam.)

⁵ Mukhammad Zokhid Kavariy. Al-Alim va-l-mutaa’allim va yaliykhi risalati Abu Khanifa ila Usman al-Battiy summa al-fiqhu-l-absat. – Qakhira: Matbuoti-l-anvar, 1949. – 60 p. (After thet: Zokhid Kavariy. Al-Alim va-l-mutaa’allim); Mukhammad Abu Zakhra. Tarixu-l-mazakhibi-l-islamiya fi-s-siyasati va-l-aqaidi va-t-tarixi-l-mazakhibi-l-fiqhiya. – Qakhira: Doru-l-fikru-l-arabiya, unknown year. – 688 p. (After thet: Abu Zakhra. Tarixu-l-mazakhib); Doktor Mukhammad Abdurakhman Xumayyis. Usulu-d-din inda-l-imam Abi Khanifa. – Ar-Riyad: Doru-s-sumay’iy, 1996. – 699 p.; Ali Abdulfattokh Magribiy. Imam Akhli sunna va-l-jamoa Abu Mansur al-Moturidiy va araukhu-l-kalamiya. – Qakhira: Maktabatu vakhaba, 2009. – 455 p.; Mukhammad Abulyazid Makhdiy. Al-Ittijokhu-s-sufiyya. – Qakhira: ad-Judiya, 2007. – 253 p.

⁶ Sadru-l-varo. Jam’u-l-faroid bi inorati sharkhi-l-Aqaid. – Pakistan: Maktabatu-l-madina, 2009. – 364 p.; Mukhammad Abdulaziz Farokhadiy. Nibros ala sharhi-l-aqaid. – Pakistan: Maktabatu-r-rashidiya, 2009. – 603 p.; Mukhammad Yasir. Takhzibu-l-arvakhi-n-nasafiya. – Britannia, unknown year. – 6, 177; Fida Mukhammad. Ashrafu-l-favaid. – Khind: Madaniy kutubxana, 2010. – 602 p.; Mujibullokh. Bayanu-l-favaid. – Khind: Maktabatu sayyid Akhmad, 2004. – V. II. – 545 p.; Yar Mukhammadxan. Javakhiru-l-favaid. – Pakistan: Shaux Abdolvakhid Khadiy, 2013. – 398 p.; Mukhammad Yusuf. Javakhiru-l-favaid. – Khind: Misbakh, 1989. – 704 p.; Abdurrauf. Kashfu-l-faraid. – Pakistan: Maktabatu Umar Faruq, 2010. – 333 p.; Abdunnasir Latif. Tavzikh. – Pakistan: Jamiatu ravzia, 2009. – 184 p.; Ubaydulhaq. Nashru-l-favaid. – Khind: Qadimiy kutubxana, 1990. – 224 p.; Gulam Khusayn Asim. Al-Aqaidu-l-maturidia. – Pakistan: Jami’a qadiria, 2009. – 480 p.; Ikramulhaq. Tavzikhul-aqaid. – Khind: Jami’a Imran ibn Xattab, 2012. – 549 p..

⁷ Abdulmalik Sa’diy. Sharkhu-n-nasafia fi-l-aqidati-l-islamia. – Iraq: Salsabil, 2009. – 266 p.; Abdullakh Kharari. Al-Matalibu-l-vaafia. – Bayrut: Daru-l-mashari’, 1998. – 6, 176; Shamsiddin Afgani. Al-Javakhiru-l-bakhia. – Khind: al-Jamiatu-l-khusaynia. 2016. – J. III; Shikhabiddin Marjani. Al-Khikmatu-l-baligati-l-jania fi sharkhi-l-aqaidi-l-khanafia. – Qazan, 1937. – 168 p.

⁸ Hudaverdi Adam. Necmu’d-din Omer en Nesefti ve Akidesi. – Istanbul: Değişim, 1998. – s. 148

history), S.Akilov (candidate of history), R.Matibaeva (candidate of history), Sh.Ziyadov (candidate of history), S.Muhammadaminov (candidate of history), I.Bekmirzaev (doctor of history) and PhD Kh.Sagdiev⁹ have given information about Hanafi Faqih and Experts on Theology of Maverannahr in their scientific-research works during the years of independence. Among the above-mentioned researchers, D.Rahimjonov has studied Abu Khafs Nasafi's contribution to the science of Hadith comprehensively and emphasized the work "Aqid" in part in his dissertation on the history of the science of Hadith in Samarkand in the 8-12th centuries. S.Muhammadaminov has paid his attention to the analysis of Islamic sciences mainly and restricted with giving brief information about the original name of the work "Aqid" and its manuscripts copies in his research work on the work "Matla' al-Nujum" of Nasafi.

Besides, Abdulaziz Mansur has appended Uzbek translation of the work "Aqid" of Abu Khafs Nasafi in his collection named as "The Texts of Aqid"¹⁰. Nevertheless, the importance of Nasafi's scientific heritage in Muslim belief of today has not been explained in these researches. That is why it was paid a special attention to the complex study and comparative analysis of Abu Khafs Nasafi's life, scientific heritage and his work "Aqid" with its commentaries written in Arabic, Urdu and Turkish in this dissertation.

Connectivity of the dissertation subject with the scientific-research plans of the university in which the dissertation was carried out. The dissertation was carried out within the bounds of the "Programm of measures carried out in 2011-2013 and 2014-2016 on the improvement of the field of Islamic Studies" of Tashkent Islamic University under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan and the practical project named as A-1-050 "The history of the formation of Maturidite belief school in Maverannahr and its ideological importance in the struggle against extremist sects of today" of the Scientific-Research Center for Islamic Studies that appointed for 2015-2017.

The purpose of the dissertation is to study the characteristics of the teaching of Ahl al-Sunna wa-l-jama'a given in Abu Hafs Nasafi's work "Aqid" and its commentaries.

Tasks of the dissertation:

to explain the characteristics of the religious-ideological environment relating to the development of the sciences of Aqid in Maverannahr in the XI-XII

⁹ Muminov A. Hanafiy ulamolarining Markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o'rni va ro'li (II-VII/VIII-XIII asrlar): tar.fan. dok. dis... avtoref. – T.: TIU, 2003. – 46 p.; Raximjonov D. VIII-XII asrlarda Samarqandda hadis ilmi taraqqiyoti (Abu Khafs an-Nasafiyning "Kitobu al-qand fi ma'rifati ulamai Samarqand" asari asosida): t.f.n.dis... avtoref. – T.: TIU, 2003. – 14 p.; Akilov S. Movarounnaxrda moturidiya ta'limotining shakllanish tarixi. Monografiya. – T: Movarounnaxr, 2012. – 192 p.; Matibayeva R. Abul Muayyad al-Makkiy al-Xorazmiyning "Manoqib Abi Khanifa" asari hanafiylik bo'yicha nodir manba: t.f.n. dis... avtoref. – T: TIU, 2009. – 24 p.; Ziyodov SH. Abu Mansur al-Moturidiy yozma merosi va uning "Kitobu-t-ta'vilot" asari: t.f.n. dis... avtoref. – T: Uz FA SHI, 1999. – 21 p.; Mukhammadaminov S. Abu Khafs an-Nasafiyning "Matla' an-Nujum va majma' al-ulum" asari va uning Markaziy Osiyo islom ilmlari rivojida tutgan o'rni (XI asr oxiri – XII asar o'rtalari): t.f.n. dis... avtoref. – T. Uz FA SHI, 2012. – 193 p. (After that: Mukhammadaminov S. – Dissertatsiya.); Bekmirzayev I. Burkhoniddin Makhmud al-Buxoriy va Movarounnaxr qoziligi. Monografiya. – T: Ta'lim nashriyoti, 2011. – 203 p.; Sagdiyev KH. Abu Ja'far Takhoviyning "Aqida" asari va uning sharhlari – hanafiylik ta'limotiga oid manba: t.f.n. dis... avtoref. – T. TIU. 2017. – 56 p.

¹⁰ Abdulaziz Mansur. Aqid matnlari. – T: TIU, 2006. – 55 p. (After that: Abdulaziz Mansur. Aqid matnlari).

centuries through the comparative-typological analysis of historical-religious researches on the subject;

to find out the life, scientific heritage, their manuscript copies, translations and modern commentaries and to comparatively explain the methodological approaches and methods in them;

to prove the worthy contribution of the scholar to the development of the fields of tafsir (تفسير), hadith (حديث), fiqh (فقه), and aqida (عقيدة);

to find out the manuscripts of this work “Aqaid” in the funds of the world and to explain them codecologically from the point of view of Source Studies and Islamic Studies;

to justify the proofs of Ahl al-Sunna wa-l-jama’a against the religious-ideological threats based on the primary proofs given in the work “Aqaid”.

The object of the dissertation is Abu Hafs Nasafi’s work “Aqaid” and its commentaries.

The subject of the dissertation is the scientific-theoretical views given in Abu Hafs Nasafi’s work “Aqaid”.

Research methods. The methods like a scientific explanation, comparative-historical, comparative-typological, component analysis were used in an explanation of the subject of the dissertation.

The scientific novelty of the dissertation is as follows:

It was justified that Abu Hafs Nasafi had given the updated definitions based to the teaching of Ahl al-Sunna wa-l-jama’a to the concepts of iman (إيمان), usulu-d-din (أصول الدين), tawhid (توحيد), hijrat (هجرة), baghi (باغي), jihad (جهاد), bid’at (بدعة) and takfir (تكفير) in his work “Aqaid”;

The methodology and system of rejection of more than twenty sects such as mu’tazila, mushabbiha, mujassima in the work “Aqaid” was justified;

Abu Hafs Nasafi’s features as mufassir, his role in Maverannah School of tafsir was proved based on the study of his works “al-Taysir fi-t-tafsir” and “Tafsiri Nasafi”;

The false beliefs of extremist sects such as “Hizbu-t-tahrir”, “Akromiy”, “False Salafites”, “ISIS” were exposed based on the modern commentaries of the work “Aqaid” written in Arabic, Urdu and Turkish.

The practical result of the dissertation. The appearance of Madrasahs in Maverannah in the 11-12th centuries, writing textbooks by Abu Khafs Nasafi for Madrasahs, complex reflection of Maturidite teaching in the work “Aqaid”, difference of its manuscript copies, its different and preferable aspects from “Fiqh al-Akbar”, and the use of the issues mentioned its commentaries and margins as an ideological weapon in the struggle against extremist sects that appeared today were approved through proofs.

Authenticity of the results of the dissertation. Perfectness of the methodological base of the dissertation is based on using several scientific-research methods that developed in source studies schools of the East and west in the dissertation, its representativeness, basing on the text of only manuscripts sources in conclusions, approving with proofs, using authentic, effective and

modern comparative-historical methods in the dissertation, analyzing and interpreting the gained scientific results correctly.

The scientific and practical importance of the result of the dissertation.

The scientific importance of the results of the dissertation is shown in its use in the improvement of theoretical conclusions on the formation of methodological approaches of the correct interpretation of the issues relating to Muslim belief as well as pure belief in society, especially among the youth.

The practical importance of the results of the dissertation is based on that it serves for the development of religious culture among the youth in Uzbekistan and improvement of the implementation of the programs of the Republic for the prevent from ideological threats such as fundamentalism, extremism and terrorism that appear under the guise of Islam via global nets.

Introduction of research results. Using the proofs in the work “Aqaid” and its commentaries written in Arabic, Urdu, Turkish that justify that the false belief of the extremist-terrorist sects such as “Hizbu-t-tahrir”, “Akromiy”, “False Salafites”, “ISIS” has a rebellious and ruined character, a pamphlet titled as “Let’s be worthy for our great ancestors” and a textbook titled “Fourty Hadiths from Imam Tirmizi” were created by the order of the Committee of Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on April 6, 2018 No. 2071 (Reference of the Committee of Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on August 10, 2018 No. 4482). As a result, Abu Hafs Nasafi’s work “Aqaid” and its commentaries have allowed to find out the views of Maturidite teaching against extremist sects;

A textbook titled “The Foundations of Islamic Studies” and collection titled “The Message of Scholars of the World” were prepared based on the conclusions relating to the updated definitions of the concepts of iman (إيمان), usulu-d-din (أصول الدين), tawhid (توحيد), hijrat (هجرة), baghi (باغي), jihad (جهاد), bid’at (بدعة) and takfir (تكفير) on basis of the teaching of Ahl al-Sunna wa-l-jama’a in Abu Hafs Nasafi’s work “Aqaid” (Reference of the Muslim Board of Uzbekistan on August 6, 2018 No. 1653). Based on the conclusions of the research, the textbooks, which were taught in the lessons of aqida and kalam in Samarkand and Bukhara in the medieval centuries and their scientific-practical role in these days were demonstrated;

The conclusions about the methodology and system of rejection of the sects such as mu’tazila, mushabbiha, mujassima in the work “Aqaid”, pure Islamic notions, emergence of ideological threats under the guise of Islam, influence of fundamentalist and extremist sects on religious and spiritual education through global networks, formation of the culture of religious tolerance in the youth and students were broadcast through the series of telecasts of “Ziyo” studio and video clip “Ogoh Buling” dedicated to measures against religious extremism and fanaticism on “Uzbekistan” channel (Reference of National Television and Radio Company on August 8, 2018 No. 02-15/3391). As a result, the factors of the formation of the scientific based ideological immunity against various alien ideas in the youths.

The application of the results of the dissertation. On basis of scientific conclusions and recommendations made in a result of the study of the work “Aqaid” and its commentaries:

The results connected with the role of the commentaries of the work “Aqaid” in the struggle against extremist sects under the guise of Islam were widely used in the booklets named as “Let us be worthy of our great ancestors”, “The achievements of our great ancestors in the development of science”, and “Aphorisms of our great ancestors about upbringing the perfect man” made by the experts of the Committee for Religious Affairs, Imam Bukhari International Scientific-Research Center, Tashkent Islamic University, Muslim Board of Uzbekistan as well as in the discusses such as “Education against ignorance”, Religious extremism and terrorism – as a threat for the future of the youth” and “We are against alien ideas” held at the schools, colleges and universities of Karakalpakistan, all regions and Tashkent (Information under No. 964 of February 16, 2018 given by the Committee for Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). Using the work “Aqaid” of Nasafi and commentaries written on it in these booklets and slides explained an ideological importance of Maturidite teaching against religious fanatical sects;

Thesises were written and widely used for preparing the programs for the development of pure religious teaching for Imams, Atins (woman teacher) and Mahalla civic organizations on basis of paragraphs of the dissertation named as “The role of the work “Aqaid” in the development of Hanafi-Maturidite teaching” and “The role of commentaries of the work “Aqaid” in the struggle against extremist sects under the guise of Islam” (Information under No. 451 of Mart 2, 2018 given by the Muslim Board of Uzbekistan). The scientific results are very effective in the prevention of recruiting local people and interpreting information given in Quran and Hadiths incorrectly for their own bad aims by the members of extremist groups;

The conclusions on religious traditions existed in Uzbekistan, pure Islamic opinions, appearance of ideological threats under the guise of Islam, influence of fundamentalist and extremist sects under the guise of Islam via global networks on religious and spiritual education, and formation of the culture of religious tolerance in the students and youths went on the air through some programmes photographed by “Ziyo” studio as well as a reel “Ogoh Buling!” that devoted to measures against religious extremism and fanaticism in “Uzbekistan” channel (Information under No. 01-35-320 of Mart 1, 2018 given by the National Television and Radio Company of Uzbekistan). These analyses serve for strengthening the scientific based ideological immunity in the youth against bad ideas.

The approbation of the results of the dissertation. The results of the dissertation were explained in the form of a lecture and approved in 10 scientific-practical conferences including republican and international scientific-practical conferences such as “Actual problems of religious studies” (Tashkent, 2009), “The use of modern pedagogical methods in the realization of theoretical and practical exercises” (Tashkent, 2009), “Secularism and religiousness in the view of the

youth” (Tashkent, 2010), “Actual problems of the improvement of methodology, approach and methods of Religious Studies” (Tashkent, 2015), “Maturidism: past, present and future” (Kazakhstan, 2015), “Creators of the free and comfortable country” (Tashkent, 2017), “XIV scientific-practical conference of young orientalists under the name of academician Ubaydulla Karimov” (Tashkent, 2017), “Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований” (North Charleston, USA, 2018), “International symposium on maturidism” (Ankara, 2018).

The declaration of the results of the dissertation. 22 research works on the dissertation subject were published. 6 articles were published in the scientific publications recommended by the High Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publishing the scientific results of doctoral dissertations, 4 papers were published in republican magazines and 2 papers were published in foreign magazines.

The volume and structure of the dissertation. The dissertation consists of an introduction part, three chapters, and conclusion, bibliography of sources and books and 6 appendixes. The dissertation consists of 127 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introduction part** the actuality and necessity of the dissertation was proved, the purpose of the dissertation, its tasks, object and subject were explained, accordance of the dissertation with the directions for the development of science and technologies was given, the scientific novelty of the dissertation, its practical results, authenticity of the results, theoretical and practical importance, application of the results into practice, their declaration, and information about the structure of the dissertation were given. Furthermore, an explanation of foreign research works on the dissertation subject was given as well.

The first chapter of the dissertation was named as “**The Role of Abu Khafs Abu Khafs Nasafi’s Heritage in the Development of Islamic Sciences (the 11-12th centuries)**”.

As we know, the science in Maverannahr was developed and increased in the 11-12th centuries. This situation has influenced on the social-economic and political state. The policy carried out by the Karakhanides and Seljuketis, the building of mosques, madrasahs and minarets was analyzed. Moreover, Abu Khafs Nasafi’s activity in Samarkand, his life, scientific heritage, contribution to the development of the sciences such as Tafsir, Hadith, Aqida and Fiqh was comparatively studied and devoted to making conclusions on Historical Studies.

In the first paragraph named as “*The social-political, cultural and scientific environment of Maverannahr in the 11-12th centuries*” it was analyzed that Maverannahr has been ruled by several political powers since the 11th century. Especially, the regions of Tashkent, Isfijab, Fergana, Samarkand, Bukhara, Chaghaniyan, and Khuttalan were ruled by the Karakhanides (389-609/999-1212), the lands in the left side of Amudarya to the Ghazna and regions of Khorasan, Seyistan were ruled by the Ghaznavides (367-582/977-1186) and Khorazm was

ruled by Khorazmshakhs (477-629/1077-1231).

The Karakhanides maintained good relations with the famous scholars of that time in order to strengthen their position in Maverannahr. In addition, they were followers of Hanafi Madhhab and practically sponsored them. As a result, many Faqihs appeared in that period.

Many things were done in the field of culture in the period of the Karakhanides. Especially, Arslan Bughrakhan (1102-1130) built Minarai kalan (a big minaret) in Bukhara, as well as minarets and mosques in Jarkutan (Surkhandarya) and Vobkent. It was mentioned in sources that a representative of the Karakhanides, Ibrahim Nasr (1040-1070) had endowed vineyards, gardens and caravan sarays for madrasahs built in Samarkand¹¹.

At that time, the Turkic dynasties politically had a leading role in the East, and the Fatimides (279-567/892-1172) politically had a leading position in the West. The Abbaside and Turkic dynasties have supported Sunnism in Baghdad, but the Fatimide dynasties have supported Shia direction of Islam in Egypt, Syria and Marocco. Aspiration of certain political leaders for religious and belief struggle has caused it. As a result of it, distempers and revolts were increased in the territories of the Caliphate in the 12th century. Especially, an assassination of a large group of the Shiites in Africa in 407/1017, conflicts between the Sunnites and the Rafidites occurred in Baghdad in 443/1051 can be an example for it. The struggle between the Sunnites and the Shiites in Baghdad continued in 444-445/1052-1053 as well. Many people died in 445/1053 in a result of a battle that occurred between these two sides. In addition, disagreement between the Shafiites and the Khanbalites was occurred in 447/1055 because of the claims of the Khanbalites such as “not to utter “basmala” loudly in a prayer”, “Tarji’ in Azan” and “unlawfulness of praying kunut in Bamdad”. Nevertheless, this disagreement did not cause a battle between them¹².

At that time, some events like those were occurred in the territories of Khorasan as well. In part, the 26th Abbaside caliph Kadir Billah (died. 1075) wrote a letter to the Ghazniwide ruler Sultan Mahmud ibn Sabuktegin (967-997) in 408/1018 about the spread of Sunnism in the region widely making the Mu’tazilites feel sorry. Sultan Mahmud ordered to kill the members of all sects except Sunnism¹³.

In the second paragraph of this chapter named as “*Abu Khafs Nasafi’s role in the scientific life of Maverannahr*” Abu Khafs Nasafi’s life, works, family, meetings with scholars, teachers, pupils, travels and chain on Fiqh were explained.

The full name of Nasafi was Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismail ibn Muhammad ibn Ali ibn Lukman Hanafi and he was born in 461/1069 in Nasaf, modern Karshi.

According to Laknawi, Nasafi’s scientific genealogy was attributed to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. That is why Nasafi had his own place in Hanafi

¹¹ Караев О. История Караханидского каганта. (X. – начало XIII вв.) – Фрунзия: Илим, 1983. – С. 231-243.

¹² Ibn Asir. Al-Kamil. Vol. IX. – pp. 220-230.

¹³ Ibn Imad. Shazarat al-zahab fi akhbar man zahab // Muhammad Arnaut. In 10 volumes. – Beirut: Dar ibn Kathir, 1406/1986. Vol. III. – p. 186 (further: Ibn Imad. Shazarat al-zahab).

School. This information proves that permissions (ijaza) in the sciences of Quran and Hadith, which we also see today, are existed in the science of Fiqh as well. The fact that scholars pay a special attention to obtain a permission and emphasize the transition of the scientific genealogy from a generation to the next one proves its importance. Nevertheless, it is not mentioned in sources a period in which the chain of Hanafi Fiqh was stopped. A permission of Nasafi that goes to Abu Hanifa is as follows: 1. Pazdawi; 2. Abu Yakub Yusuf Yasari; 3. Abu Ishak Hakim Nawkadi; 4. Khinduwani; 5. Abulkasim; 6. Abu Bakr A'mash Muhammad ibn Said; 7. Abu Bakr Iskaf; 8. Nusair ibn Yahya; 9. Muhammad ibn Samma'; 10. Muhammad ibn Salama; 11. Abu Sulayman Juzjani; 12. Imam Muhammad; 13. Imam Abu Yusuf; 14. Imam Abu Hanifa. So, Abu Khafs Nasafi's genealogy on Fiqh that reduces to Abu Hanifa was the fifteenth and Marghinani's was the sixteenth.

The environment in which Nasafi carried out his activity was full of famous scholars of that time. Many scholars contributed to the formation of Nasafi as a leader of Maturidite teaching. The most famous of them are Abulyusr Pazdawi (421/1030-493/1100) and Yahya ibn Muhammad Nukhi (442-503/1109-1050). In addition, he learned the science of Kalam from Abulmuin Nasafi (died. 508/1114) who developed Maturidite teaching, and made a text of Hanafi-Maturidite teaching on basis of Abulmuin Nasafi's works and named it as "Aqaid". It was given the chain of the scholars who had obtained a permission on the work "Ta'wilat" of Abu Mansur Maturidi in the first page of a manuscript copy¹⁴ of the work "Sharh Kitab al-Ta'wilat" ("A commentary of the book "Ta'wilat") written by Alauddin Samarkandi (died. 538/1144). It was said in it as follows: Muhammad ibn Abdusattar ibn Muhammad Kardari has heard from Najmuddin Abu Khafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad Nasafi, he from Abu Nasr Muhammad ibn Husein ibn Abdulkarim Nasafi, he from his father, he from his grandfather, he from his father Abdulkarim, he from Abu Mansur Maturidi. Later the work "Aqaid" of Abu Khafs Nasafi was introduced into the teaching program of Madrasahs of Samarkand. Maturidite teaching has often been studied in a narrow area by the beginning of the 12th century, but by the time in which Abu Khafs Nasafi lived, this teaching has started to spread in other territories through his work "Aqaid".

The third paragraph is named as "*The scientific heritage of the scholar and the classification of his works*". Abu Khafs Nasafi is considered as a scholar who has left a large scientific heritage after him. It was mentioned in sources that Abu Khafs Nasafi had written several books on Tafsir, Hadith, Aqida, Munazara, Shurut and History. Nevertheless, a few books written by this scholar came to our days.

We can analyze and divide Nasafi's books mentioned in the books of tarajum into the following fields of science:

Books written on Tafsir and the sciences of Quran: Abu Khafs Nasafi has written three books on Tafsir. The first of them is "al-Akmal al-atwal" ("Complete

¹⁴ Alauddin Samarkanid. Sharh Kitab al-ta'wilat / a manuscript of the Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, № 3249. – p. 5^a.

Tafsir with a great volume”). This book consists of four volumes and is devoted to the interpretation (Tafsir) of Quran. A Turkish researcher, Khudaiwerdi Adam has emphasized in his research work named as “Najmuddin Abu Khafs Nasafi and his work “Aqid” that the work “al-Akmal al-atwal” was an independent book of Tafsir. The second work is named as “Tafsiri Nasafi” (“Nasafi’s tafsir”). This book is a Persian translation of the meanings of Quran. This book was studied by a Persian researcher Azizullah Juwaini and published in Tegeran in 1998¹⁵. Its three copies that are being kept in the Funds of Manuscripts of Mashhad, Afghanistan and Turkey were comparatively studied and published. The third book is named as “al-Taysir fi al-tafsir”. It was also named as “al-Taysir fi ilm al-tafsir” (“The easiness in the science of Tafsir”) in sources. It is Nasafi’s most famous book devoted to the sciences of Quran and its Tafsir. The book begins with a phrase like “Praise be to the God who has descended Quran as a treatment” and one hundred names of Quran was counted. Then the approach to the terms of “Tafsir” (interpretation) and “Ta’wil” (coming back) in the time of the companions and the approach of later scholars were comparatively analyzed. The book was based on ra’y and the meanings of the verses were interpreted simply in it¹⁶.

The books on Hadith and the sciences of Hadith: “Kitab al-kand fi zikr ulama Samarkand”. This book had names such as “Kitab al-kand min ulama Samarkand” (“Sweet book on the scholars of Samarkand”) or “al-Kand fi tarikhi ulama Samarkand” (“Sweetness on the history of the scholars of samarkand”) or “al-Kand fi tarikhi Samarkand” (“Sweet information on the history of Samarkand”). “*Sharh al-jami’ al-sahih*” (*Commentary of the authentic collection*). This book of Nasafi is considered as a commentary to the work “Sahih Bukhari” written by Imam Bukhari (died. 256/870) and its full name is “Kitab al-najahi fi sharh kitab al-akhbar al-sihah” (successful book in the interpretation of the book of the authentic narrations).

The books on Usul al-fiqh and the sciences of Fiqh: Nasafi’s books on Fiqh can be divided into “Usul al-fiqh” (The rules of Fiqh) and “Furu’ al-fiqh” (Practical issues of Fiqh). They are following: “al-Takhsil” (Acquiring), “Sharh usul al-Karkhi” (A commentary of Karkhi’s method), “al-Manzumat al-Nasafia fi al-khilafiyat” (Nasafiya poem on the contradictory issues), “Tilbat al-talaba” (Student’s will). Among the above-mentioned works, “Tilbat al-talaba” is considered as the first encyclopaedia on Fiqh, the terms and phrases on Fiqh were explained in it on basis of Hanafi Madhhab of Fiqh dividing into chapters, not in an alphabetical order.

The second chapter of the dissertation was named as **“Codicological features and comparative analysis of Abu Khafs Nasafi’s work “Aqid”**. The analysis of the manuscript copies of the work “Aqid”, different and similar aspects between this work and “Fiqh al-akbar”, and its role in the development of Maturidite teaching was explained in this chapter.

¹⁵ Umar Nasafi. Tafsiri Nasafi. Ba taskhikhi duktur Azizullah Juwaini. Intisharat junaid farkhangi Iran. In 2 volumes, 1356 (further: Nasafi. Tafsiri Nasafi).

¹⁶ Khadji Khalifa. Kashf al-Zunun. Vol. I. – p. 519; Zirikli. A’lam. Vol. V. – p. 60.

The first paragraph of this chapter was named as “*The importance of the work “Aqaid” in the development of Hanafi-Maturidite teaching*”. Abulyusr Pazdawi and Abulmuin Nasafi who have contributed to the development of Maturidite teaching in Samarkand were mentioned in sources as Abu Khafs Nasafi’s teachers¹⁷. Nasafi also has continued his teachers’ way and written his famous work “Aqaid” and explained Maturidite teaching in a very simple way in it.

Although Nasafi has given the component structure of “Aqaid” like the method chosen in the books on Maturidite teaching, he has not emphasized issues deeply. He has explained this teaching with short phrases. This treatise of the scholar is considered as the first source that included the issues of Aqida and Kalam according to Maturidite teaching.

In the books written in this teaching, the issues of Muslim belief were expressed from the point of view of a certain school and phrases that do not require a proof such as “We must believe...”, “we are sure...”, “it is necessary to consider...”, “it is said so...”, “it is not possible...”, “it is not acceptable...”, “it is forbidden to say so...”, “it is based on a naqli proof...”, “it is not obligatory for him...”, “know...”, “it is... truth...” and “...issues were proved with naqli proofs” were widely used in it.

The work “Aqaid” of Nasafi has become an object of Islamic Studies in Europe since 1843. Katanov says about the work “Aqaid” so: “Nasafi’s work on the science of Aqida is one of the authentic sources of Muslim belief and it differs from other books for its shortness and brevity”. An orientalist A.V. Wensink confirmed that the explanation of the foundations of Islam theoretically and clearly in it has caused it to be spread widely¹⁸.

W.Cureton studied the work “Umdat aqidati ahl al-sunna wa al-jama’a” (The base of ahl al-sunna wa al-jama’a’s belief) of Abulbarakat Nasafi and the work “Aqaid” of Abu Khafs Nasafi under the title “The pillar of ahl al-sunna wa al-jama’a’s belief” in the first half of the 19th century¹⁹. This research work has been translated into German, English, French and Russian later.

The second paragraph of this chapter was named as “*Source studies description of the manuscript copies of the work “Aqaid”*”. Its name was given differently in the copies of “Aqaid” which are being kept in the Fund of Manuscripts of the Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. For example, in the manuscript copy under No. P: 11740-I, 8820-II, 8796-III, 10689-VI, its name was given as عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Aqaid al-Nasafi) and “hamza” was used after “alif”. In the copies under No. P: 11663-XX, 11916-II, 10293-VI, its name was given as عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Aqaid al-Nasafi) and “ya” was used after “alif” here. In the copy under No. P: 8796-IX, its name was given as عَقَائِدِ نَسْفِيَّةٍ (Aqaidu Nasafia), and “alif lam” was not added to the word “Nasafi”.

72 manuscript copies of “Aqaid” are being kept in the main Fund of the

¹⁷ Akilov S. Abulmuin an-Nasafiy va uning Moturidiya ta’limoti rivojiga kushgan hissasi (“Tabsirat al-adilla” asari asosida): dissertation of a candidate of history. – Tashkent: Tashkent Islamic University, 2005.

¹⁸ Wensinck F.J. Al-Nasafi // Encyclopaedia of Islam. Vol. VII. Leiden. – New York: E.J. Brill – 1993. P. 969

¹⁹ Cureton W. Pillar of the creed of the Sunnites. – London: Printed for the society for the publication of oriental texts, 1843. – P.53-59; Heffening W. An-Nasafi // Encyclopedic de l’isiam. Paris, 1993. T.VII. - P. 969.

Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, and 29 manuscript copies of it are being kept in the library named after Hamid Sulaymanov. However, according to a researcher S. Muhammadaminov, there are 87 manuscript copies of “Aqid” in the main Fund²⁰. On the basis of the studies on this field, it was concluded that there were 87 manuscript copies of “Aqid” in the main Fund of the Institute of Oriental Studies under the Academy of Science of the Republic of Uzbekistan. Nevertheless, it was found out during the study of them that 15 of them were the work “Sharh al-Aqid” of Taftazani.

The most ancient manuscript copied in the medieval centuries and the modern copy published by the publication “Idarat al-Siddik” of India were chosen in order to define the differences between the manuscript copies and modern publications of the work “Aqid”. Because the books “Aqid” of Nasafi and “Sharh al-Aqid” of Taftazani were learned on the basis of the chain of a teacher and pupil in madrasahs of India, the next one was involved in the comparative analysis.

Several differences were defined in a result of the comparative analysis of the manuscript of “Aqid” (primary) that kept in the complex of “Matla’ al-nujum” in the Fund of the Institute of Oriental Studies under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and the manuscript (secondary) that kept in the Funds of manuscripts of Saudi Arabia and the modern copy that published in India. Especially, 53 differences between the primary source and modern source and 19 differences between the secondary manuscript and modern copy were defined. These differences require to define the correct text of the work “Aqid” and to carry out serious researches in this field.

The third paragraph of this chapter is named as “*The comparative analysis of the works “Fiqh al-akbar” and “Aqid”*”. The themes in the work “Fiqh al-akbar” of Abu Hanifa can be given as contents in the following order²¹: the foundations of the faith, Allah’s oneness, Allah’s attributes: a) zatiy; b) fe’liy c) khabariy, the problem that Quran is created or uncreated, essence of qaza and qadar, issue of fitrat, khalk and kasb, prophets’ purity, worthy men after the prophets, big sins, making maskh on makhsi, prayer of tarawih, praying behind a good and bad man, miracle, wonder and istidraj, issue of seeig Allah, faith: its definition, increase, decrease, “faith” and “Islam”, prophets’ intercession, scales, khawz, revenge between adversaries in the Judgment Day, paradise and hell, Munkar-Nakir, grave and torture in it, translation of khabariy attributes in other languages, truth of becoming close and far to Allah, difference of virtue in the example of the verses of Quran, Allah’s names from the point of greatness and virtue, virtues of the prophet (PBUH), signs of meraj and Judgement Day.

Looking at these themes, we can say that the issues of Aqida mentioned in the treatise of Abu Hanifa were very arguable in that time. The issues of Aqida in the book were given in a certain order and the issues relating to a certain theme were put together, and different aspects of an issue were shown in some places.

²⁰ Muhammadaminov S. Dissertation. – p. 70.

²¹ “Fiqhu-l-akbar” has been published several times. “Fiqhu-l-akbar”, which was in 1323/1905 in Cairo with Mulla Alil Qari’s commentary (pages 167-170) was assigned as the primary base for the dissertation.

The studied themes in the work “Aqaid” of Nasafi consist of the following things: truth of things, definition of science and its means, difference between inspiration and revelation, truth of the world and its elements, accident (a thing that has an independent body), substance (a thing that shows itself with other bodies), believing that Allah is the Creator of the universe, falseness of the rule “tasalsul”²², oneness of the Creator of the universe, issue that Allah did not appear and will not disappear, to believe saying “Laysa kamislihi shay’un” (there is no His similar), Allah’s zatiy and fe’liy attributes such as Kalam, takwin, and irada, seeing Allah, people’s actions, istitoat (man’s ability to in his actions), implementation of decisions suitable for man’s ability, death, sustenance, child, guidance, issues of misguidance, there is no anything obligatory for Allah, torture of a grave, resurrection, scales, Kitab, questions and answers, khawz, sirat, paradise, hell, big and little sins, intercession, faith, difference between the words “faith” and “Islam”, prophecy and number of the prophets, angels, Allah’s books, me’raj, miracles of the saints, fair caliphs, issue of imamat, making maskh on makhsi, the fact that duty does not be taken off from a man, understanding nass according their exterior, factors that cause kufr, is ma’dum (non-existence) a thing, charity for the sake of the deads and prayers, signs of the Judgement Day, mujtahid’s ijthad, virtues between people and angels.

According to the thought of the above-mentioned themes of the works “Fiqh al-akbar” and “Aqaid”, it can be said that Nasafi’s work is more well-ordered than “Fiqh al-akbar” and was enlarged with the issues of Aqida. It also confirms that “Aqaid” is a Fihrist of Maturidite teaching. In addition, the fact that the themes such as the issue of imamat that added into the books written on Kalam and truth of the things that started to be considered as the issue of Kalam later, methods of acquiring the science and essence of the world were involved only in “Aqaid”, not in “Fiqh al-akbar” is explained by the peculiarity of the time in which these two authors lived.

The third chapter of the dissertation is named as **“Commentaries of the work “Aqaid” and interpretation of the contradictory issues of Muslim belief”**. Source Studies analysis of the translations and commentaries of the work “Aqaid” of Nasafi was carried out and denials were given against the ideas of religious extremist sects on basis of the commentaries of the work “Aqaid” in this chapter.

In the first paragraph named as *“Source Studies analysis of the commentaries written on “Aqaid”* it was analyzed that commentaries were written in two methods on Nasafi’s work “Aqaid”. According to these methods, Abu San’a Mahmud ibn Ahmad Isfahani (died. 749/1392) has written a commentary named as “Sharh al-aqaid al-nasafia” (A commentary of Aqaid al-Nasafia) in prose, Sa’duddin Taftazani has written “Sharh Aqaid al-nasafia” in prose, Ahmad ibn Muhammad Salih (died. 863/1459) has written “Nazm”, Sa’diy ibn Naji’bek (died. 922/1516) has written “Nazm” as well and Mansur Tablawi (died. 1041/1632) has written “Siyanat al-aqaid” (Preservation of Aqaid).

²² Tasalsul –a term of the science of Logic, it is a teaching of connecting things together saying one thing has descended from second one.

Sa'duddin Taftazani's work "Sharh al-aqaid al-nasafia" has been started to be studied in Europe since the 18th century and its some parts were translated into French and German in Geneva in 1204/1790. He has widely used Quran, Sunna and ijma' in the interpretation of some texts of "Aqaid".

Abu Nasr Kursawi (1776-1812) has written two commentaries named as "*Sharh al-aqaid al-nasafia al-jadid*" and "*Sharh al-aqaid al-nasafia al-kadim*" to the work "Aqaid". This scholar said that it was the way of Abu Hanifa, Abu Yusuf, Imam Muhammad and Imam Maturidi when he interpreted the text of "aqaid" according to Quran and Hadith. It shows that he firmly followed Hanafi Madhhab and Maturidite teachings.

Shihabuddin Marjani's (1233/1818-1306/1889) commentary named as "*al-Hikma al-baligha al-jania fi sharh al-aqaid al-hanafia*" (A new obtained complete wisdom in the interpretation of Hanafi belief) was published in the publishing house "Vyacheslav" in Mart, 1889, in 147 pages and 1500 copies with the permission of the Ministry of Education of Tataristan. His manuscript is kept in the library Bayazid in Stambul under No. 2996²³.

A commentary written by Shamsuddin Afghani Sawwati (died. 1978) named as "*al-Jawahir al-bakhia ala sharh al-Aqaid al-nasafia*" (Useful gems in the interpretation of "Aqaid" of Nasafi) which contains of three volumes and total 1120 pages, was published by Mahmud Shabbir ibn Muhammad in the publishing house "Jami'a Husainia" of India in 2016.

A commentary "*Makhzumai afkar*" written by Muhammad Nur al-Arabi (1810-1889) was published by Shakhkulzada Abu Khafs Afandi. Nur al-Arabi has read and commented the work "Aqaid" of Nasafi after the midday prayer at the request of his pupils. The work was prepared for publishing by Mekhmet Serkhan in 1993 and published under the title "Nesefi Akaidi Şerhi" (A commentary of "Aqaid" of Nasafi)²⁴.

Among these commentaries, Marjani's work is rather complete, and opinions of four Madhhabs are comparatively put together and it is comfortable for researchers for use. In addition, he discusses Ibn Sina's opinion about the use of juices as a treatment and it shows that he had large information.

The second paragraph of the chapter is named as "*Description of the translations and modern commentaries of the work*". Translations and modern commentaries of "Aqaid" were analyzed in this paragraph. The catalogue of the translations of the work in Persian and Tajik done in the medieval centuries was given in the appendixes of the dissertation. Among these translations, a translation under No. P: 3044-II differs from other translations for easiness of its language and explanation of the difficult terms in a very simple way.

Nasafi's work "Aqaid" was translated by a worker of the Center "Bayyinat" for the restoration of Islamic heritage of Iran Muhammad Abu Khafs Juya into Persian, by deputy of a chair of the Muslim Board of Uzbekistan Sheikh Abdulaziz

²³ Shihabuddin Marjaniy. Nazuratu-l-khaq fiy farziyati-l-'ishai va in lam yagibi-sh-shafaq. – Istanbul: Daru-l-khikma, 2012. – B. 37.

²⁴ Muhammed Nurul-Arabi. Nesefi Akaidi Şerhi. – B. 7-9.

Mansur into Uzbek, by the first deputy of the Administration of Muslims of Dagestan Mutailov Magdi and by a senior lecturer of the department of “Region Studies and Islamic Studies” of Caucasian Federal University, candidate of history, a chair of the department of “The public’s opinion and Islamic Studies” of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan Nagaviev Said-Damir Adgamovich into Russian, by Turkish researchers Asuman Karamustafa, Sayyid Ahsan and a teacher of madrasah “Tekâmül” of Turkey Khusamuddin Yanli into Turkish, by a teacher of madrasah “Ziya al-ulum” in Pakistan Abunnasir Latif into Urdu. A great number of the translations of “Aqaid” has led to the appearance of its modern commentaries in various languages. It is worthy to pay attention that although its commentaries relating to the medieval centuries were written only in Arabic, we can see its many commentaries written in Arabic, Turkish and Urdu today. These commentaries can be divided into the following groups according to their languages:

Commentaries in Arabic: a commentary named as “*Sharh al-nasafia fi al-aqidat al-islamia*” (A commentary of Nasafia in Muslim belief) was written by Abdulmalik ibn Abdurahman Sa’di (born. 1356/1937). The structure of this book contains five chapters, a conclusion and eighty-one themes and its total volume consists of 266 pages. A ta’liqat named as “*Jam’ al-faraid bi inarati sharh al-aqaid*” (Collection of the words on the interpretation of “Sharh al-aqaid”) was written by a teacher of madrasah “Jami’at al-ashrafia” of India, Sadr al-Wafa ibn al-Khaj (born. 1972). A commentary named as “*Takhzib al-arwakh al-nafsia*” (upbringing of the mental spirits) was written by Imam of mosque in Bradford city of England, Muhammad Yasir ibn Azizurrahman. The author of a commentary named as “*al-Matalib al-wafia sharh al-aqidat al-nasafia*” (Complete wills in the interpretation of “Aqaid” of nasafi) is Abdullah Kharari (1910-2008). He was shafite in madhhab, ash’arite in belief and nakshband in tariqat.

Commentaries in Urdu: because the work “Aqaid” of Abu Khafs Nasafi was taught in the madrasahs of India and Pakistan, several commentaries in Urdu were written on it. The commentaries written in India are “Ashraf al-fawaid” by a teacher of madrasah “Dar al-ulum Rahmania”, Fida Muhammad, “Bayan al-fawaid” by a teacher of madrasah “Dar al-ulum”, Mujibullah, “Jawahir al-faraid” by Muhammad Yusuf, “Tawzikh al-aqaid” by a teacher of madrasah “Imran ibn Khattab”, Ikram al-Haqq. The commentaries written in Pakistan are “Jawahir al-fawaid” by Imam of mosque “Gakhmagul”, Tar Muhammadkhan, “Kashf al-faraid” by a teacher of madrasah “Bahr al-ulum”, Abdurrauf, “Nashr al-fawaid” by Imam of mosque “Bayt al-mukarram”, Ubaid al-Haqq, “Sharh Aqaidi Nasafi” by a teacher of madrasah “Kadiria”, Ghulam Husein Maturidi. These commentaries differ from other commentaries because they were written as a textbook for the students of madrasahs.

Commentaries in Turkish: a commentary named as “*İslam Akidesi*” was written by a Turkish researcher Yasin Yayinew. A new method was used in this commentary, first an original text, then an explanatory dictionary of the words in Turkish and then a translation were given. Yasin Yayinew’s second commentary

on “Aqaid” is named as “Ömer Nesefi Akaidi”. This commentary differs from the first one, because the work “Aqaid” was commented dividing into the themes in it. In this commentary, firstly, a Turkish translation of the text, explanation and interpretation of the terms were explained.

The third paragraph of this chapter was named as “*The role of the commentaries of the work “Aqaid” in the struggle against the extremist sects under the guise of Islam*”. Nasafi has defined the position and direction of Maturidite teaching through the explanation of 74 contradictory issues of belief in “Aqaid”. Nevertheless, it is interesting that a name or idea of any belief or philosophical of Fiqh sect was not mentioned in this book. Notwithstanding, a student can understand the views of sects through a base of every issue of belief with the help of his teacher.

Besides it, Nasafi has deined in his work “Aqaid” the philosophers’ views such as “the world is ancient”, “not bodies, but only spirits will gather in the day of hashr”, “the sky revolves”, “body’s substance is ancient”, the views of Farabi, Ibn Sina and Ibn Rushd like “Allah does not know small things”, “attributes are not nothing, but personality”, “not bodies, but spirits will resurrect”, and the opinions of “Nazzamia” sect like “Allah does not create anger and bad things” and Balkhi’s view like “Allah is not able to fast as a man does”²⁵.

He also has denied the opinions of Ash’arites, the second direction of Ahl al-sunna wa al-jama’a teching, like “Takwin is not true, but it is an additional attribute that appeared later”, “takwin and mukawwan are the same thing”, “It is not rationally impossible that Allah orders men to perform things that they are not able to do”, “a pillar of the faith is to confirm with a soul and to admit with a tongue”, “angels are preferable than people” according to Maturidite teaching²⁶.

Issues of belief that often repeated by the followers of the modern belief sects that developed on basis of these historical directions and sects and denials against them mentioned in the work “Aqaid” and its commentaries are given in the following passage:

Today false Salafites advance the idea “it is not acceptable to give recompenses of good deeds to the deads”. In addition, the representatives of the “Turkestan Islamic Movement” say “pilgrimage of graves, reciting Quran for the spirits of the deads are big sins”. Abu Khafs Nasafi has said in “Aqaid”: “the quicks’ prayers and charities for the sake of the deads are useful for them”. It is a view of Maturidite teaching and Imams of four madhhabs. One of the interpretators of “Aqaid” Abdulmalik Sa’di has commented this text as the following: “All scholars said that the prayer, charity and other thing made for the sake of the deads were useful for them”. He has confirmed it with the 10th verse of sura Hashr as a proof: “Those who were born after them say: **“O, our Lord, forgive us and those who lived before us with a faith”**”.

One of the things that sets people off against each other and separates a father from a child, and a child from a father is “takfir”, to declare a believer as a

²⁵ Abdulmalik Sa’diy. Sharkhu-n-nasafia fi-l-aqidati-l-islamiya. – Iraq: Salsabil, 2009. – B. 30, 72.

²⁶ The same book. – B. 88, 89, 110, 161, 255..

disbeliever. Today the following sects and organizations advance this idea: the sect “Jama’at al-muslimin” declares those who do not follow their way as disbelievers. The false salafites blame Muslims who practice tasawwuf in disbelief and consider following any madhhab as a cult of personality. “Shabab Muhammad” declares Muslims as disbelievers for insignificant reasons. The organization “al-Qaida” blames Muslims who do not follow them as disbelievers²⁷.

Abu Khafs Nasafi denies such kind of views in his work “Aqaid” and says: “A big sin does not separate a man from his faith and does not cause his disbelief”²⁸. Taftazani has interpreted this text as follows: “A big sin is to kill other people unlawfully, to blame an innocent man in adultery, witchcraft, to eat orphan’s food, and to be cursed by parents...”. In a man who has performed such kind of sin, has remained a base of the faith – confirmation. That is why such kind of man will not be separated from his faith²⁹.

Shihabuddin Marjani has given the following hadiths for this text mentioned in “Aqaid” as a proof for that a man will not be disbeliever performing a big sin and he has denied the representatives of the Mu’tazilite and Kharijite teaching: “Narrated from Abu Zarr: “The Prophet (PBUH) said: “Somebody came to me from my Lord and informed me that somebody from my community would die not making anybody partner to Allah, he would enter the Paradise”. I asked: “What if he commits an adultery or robbery?”. Then he answered: “He will enter the Paradise even he commits an adultery or robbery”. It was said in another hadith narrated from Ubada: “The Prophet (PBUH) said: “Whoever witnesses saying “There is no god except Allah, there is no partner to Him, Muhammad his slave and prophet. Jesus is Allah’s slave, prophet, His “sentence” that given to Maria and a spirit from Himself. The Paradise is true, the Hell is also true”, then Allah brings him in the Paradise according to his actions”. Imam Bukhari has narrated these two hadiths. It was said in a hadith narrated from Usman: “The prophet (PBUH) said: “Whoever dies knowing that there is no god except the one Allah, then he will enter the Paradise”. Imam Muslim has narrated this hadith. Such kind of hadiths reached the degree of ma’nawi mutawatir. We can understand from these hadiths that a man, who commits a big sin, will not lost his faith³⁰.

CONCLUSIONS

As a result of the study of the scientific and practical significance of Abu Hafs Nasafi’s work “Aqaid” and its commentaries, the following conclusions were drawn:

1. In the XI-XII centuries, Bukhara, Samarkand and Khiva turned into the center of the Islam due to the attention of the Karakhanides and Seljuk sultans on

²⁷ Islam niqobi ostidagi ekstremistik va terrorchi uyushmalar / author: Shermukhamedov K., Karimov J. – T.: Movarounnaxr, 2014. – B. 32.

²⁸ Taftazoniy. Sharkhu-l-Aqaid an-Nasafiy. – Istanbul: Acp, 1976. – B. 109.

²⁹ The same book. – B. 140-141.

³⁰ Shikhabiddin Marjaniy. Al-Khikmatu-l-baligati-l-janiyya fi sharkhi-l-aqaidi-l-hanafia. – Qazan, 1937. – B. 64.

science in the region. The opportunities created for the scholars, and the pecuniary aid granted to the students, contributed to the development of scientific fields.

2. The activity of the scholars like Abu-l-Yusr Pazdawi, Abu-l-Hasan Ali ibn Muhammad Nasafi, Abu Muin Nasafi, Abu Hafs Nasafi in XI-XII centuries and the existence of the disturbed sects in belief such as mu'tazila, kharijites, jabaria, qadaria, karramia in the region caused the theories of Maturidite teaching in Maverannahr to be ordered.

3. The scientific environment of Maverannahr played an important role in the birth of Abu Hafs Nasafi in the well-educated family, and becoming an encyclopaedic scholar. Giving him names such as "al-Hofiz", "al-Imamu-z-zohid", "Najmu-d-din", "ash-Shahir li-l-umma", "ash-Sheikh", "al-Imam", "Sirojuddin", "Zu-l-funun", "Muftiu-s-saqolayn", "Faqihu-l-hanafi", "Al-Imamu-l-ajall", "Sheikhu-l-Islam" was a proof of that he was a famous faqih, mufti, muhaddith, sheikh and mutakallim.

4. Abu Hafs Nasafi has developed programs relating to the science, has created textbooks, and contributed to the development of Maturidite teaching. Also, his lecture on Maturidite teaching in guzars of Samarkand has led to the spread of the work "Aqaid" not only in Maverannahr, but also in other regions.

5. Nasafi's interpretation of the belief issues in Quran and hadith according to maturidite teaching, and issues on spiritual education and soul according to Abu Nasr Qushayri and Abdurrahman Sulamis has led to the harmony of maturidite with sufism in Maverannahr.

6. His works such as "Tilbatu-t-talaba", "Mashari'u-sh-Shori' fi furu'i-l-hanafiya", "Al-Manzumatu-n-nasafiya fi-l-khilafiyot", "Nazmu-l-Jomi'i-s-saghir" indicate that he was a leading faqih in usulu-l-fiqh and furu'u-l-fiqh. Also, his works on the science of hadiths such as "Kitabu-n-najahi fi sharhi Kitabi-l-akhbari-s-sihoh", "as-Sab'iyat wa-s-sam'iyat" justify that he had given a permission (ijaza) on Imam Bukhari's "Sahih Bukhari".

7. Nasafi's works dedicated to the science of Quran such as "At-Taysir fi-t-tafsir", "Tafsiri Nasafi" and "Al-Akmal" had a special place in the science of tafsir of Maverannahr.

8. Besides Nasafi's work "Aqaid", it was found out that he had written two independent works titled "Ta'addudu-l-hisali-l-latiy ja'alaha-n-Nabiyyu alayhi-s-salom min shu'abi-l-iman wa-l-islom", "Tasmiyat-sh-shia min ahli-l-hava wa-l-bida" dedicated to the science of aqida.

9. It was found out that Nasafi's work "Aqaid", which covers Hanafi-maturidite teaching and was the basis in the struggle against the various sects, had geographically reached the regions affected by ash'arites.

10. It was found out that such subject as "date's juice", "mash on mahsi", "praying behind fâsiq" and "funeral prayer for a sinful believer" were included in the work.

11. It was justified in a result of comparative analysis that the original name of the book was "Aqaid" because its names were given as عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Aqaid al-nasafi), عَقَائِدِ النَّسْفِيِّ (Aqaid al-nasafi), عَقَائِدِ نَسْفِيَّةٍ (Aqaidu nasafia), "al-Aqaid al-

nasafia”, “al-Aqaid al-nasafi”, “Matn al-aqaid al-nasafia”, “Matn al-aqaid”, “Matn al-aqaid al-nasafia”, “Matn al-aqaid al-nasafi”, “Matnu aqaid”, “Usul al-din ala I’tiqad al-muhtadin” in the manuscript copies of the work “Aqaid”.

12. It was proved that Nasafi’s “Aqaid” was well-ordered, perfect and more enlarged with belief issues than “Fiqhu-l-akbar”.

13. It was justified that Taftazani’s “Sharhu-l-Aqaid” was more complete and wide-spread among readers than other commentaries such as “Sharhu-l-aqaid al-nasafia”, “Sharhu-l-aqaid al-nasafia al-jadid”, “al-Hikmatu-l-balighati-l-jania fi sharhi-l-aqaid al-hanafia”, “al-Jawahiru-l-bahia” and “Makhzumai afkar”.

14. “Aqaid’s” translations into Uzbek, Russian, Turkish, Urdu and Persian were found out, methods in them were studied and it was found out that translations into Turkish were based on the modern teaching-methodological approaches.

15. It was justified through Nasafi’s work “Aqaid” and its commentaries that ideas of the disturbed sects such as “False Salafites”, “Islamic Movement of Turkestan”, “Jama’atu-l-muslimin”, “Shabab Muhammad” are incompatible with pure Islamic teaching.

**Based on the analyzing issues in the research, the following
recommendations have been developed:**

1. The Nuhi dynasty also contributed greatly to the development of science in Maverannahr, along with the dynasties of Juzjani, Iyadi, and Pazdawi. According to it, to study the Nuhi dynasty.

2. To publish a faxed copy of Abu Hafs Nasafi’s “At-Taysir fi-t-tafsir”.

3. To study the history of the chain of teacher and pupil – ijaza, which has caused works such as “Sahihi Bukhari”, “Sunani Tirmizi”, “Madariku-t-tanzil wa haqaiqu-t-ta’wil”, “Ta’wilatu ahli-s-sunna”, “al-Hidaya” to be saved to our days.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

АЛЛОКУЛОВ АБДУЛАТИФ АБДУЛЛАЕВИЧ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АКАИД» АБУ ХАФСА НАСАФИ И АНАЛИЗ ЕГО
КОММЕНТАРИЕВ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В 2018.1. PhD/Tar149.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiau.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyounet.uz).

Научный руководитель:

Исламов Захид Махмудович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Нуритдинов Махмудхужа Низомович
доктор философских наук, профессор

Зиёдов Шовосил Юнусович
кандидат исторических наук

Ведущая организация:

Национальный университет Узбекистана

Защита диссертации состоится « ____ » _____ 2018 года в ____ часов на заседании Научного совета DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадыри, 11. Тел.: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ____). Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А. Кадыри, 11. Тел.: (99871) 244-00-91.

Автореферат диссертации разослан « ____ » _____ 2018 года.
(реестр протокола рассылки № ____ от « ____ » _____ 2018 года)

А.Хасанов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, д.и.н., профессор

М.Мухаммадсиддиков

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, д.п.н., доц.

К.СОДИКОВ

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит в изучении особенностей учения «Ахли сунна вал-жамаа (Суннизм)» в произведении «Акаид» Абу Хафса Насафи и комментариев к нему.

Объектом исследования является произведение «Акаид» Абу Хафса Насафи и комментарии к нему.

Предмет исследования: научно-теоретические взгляды, приведенные в произведении «Акаид» Абу Хафса Насафи.

Методы исследования: в работе были использованы описательный, сравнительно-исторический, сравнительно-типологический методы и компонентный анализ.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

- было доказано, что Абу Хафс Насафи в своем произведении «Акаид» приводит оригинальные определения таким понятиям учения «Ахли сунна вал-жамаа (Суннизм)», как «вера» (إيمان), «основы религии» (أصول الدين), «единобожие» (توحيد), «хиджра» (هجرة), «притеснитель» (باغي), «джихад» (جهاد), «нововведение» (بدعة) и «обвинение в неверии» (تكفير);

- в произведении «Акаид» Абу Хафс Насафи разработал методологию и систему опровержения более двадцати сект, в том числе мутазилитов, мушаббихитов и муджассимитов;

- на основе изучения произведений Абу Хафса Насафи «ат-Тайсир фи-т-тафсир» и «Тафсир ан-Насафи» были определены роль автора как толкователя Корана и его место в школе экзегетики Корана в Мавераннахре;

- на основе современных толкований произведения «Акаид», выполненных на арабском, урду и турецком языках, была аргументирована ложность учений таких экстремистских течений, как «Хизб ат-тахрир», «Акрамиты», «Салафиты» и «ИГИЛ».

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли апробацию на 10 научных конференциях, в частности: «Актуальные проблемы совершенствования методологии, подходов и теории религиоведения» (Ташкент, 2015), «Матуридизм: история, современность и будущее» (Казахстан, 2015), «Создатель свободного и благоустроенного государства» (Ташкент, 2017), «XIV Научно-практическая конференция молодых востоковедов имени академика Убайдуллы Каримова» (Ташкент, 2017), «Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований» (North Charleston, USA, 2018), «International Symposium on Maturidism» (Ankara, 2018).

Публикация результатов исследования. По теме диссертации опубликованы 22 научные работы, из них 6 научных статей, в том числе 4 в республиканских и 2 в зарубежных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов докторских диссертаций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации составляет 127 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Аллоқулов А. “Ақоид ан-Насафий” ва “Фикҳ ал-акбар” асарларининг қиёсий таҳлили // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2015. – № 2. – Б. 43-45. (24.00.01; № 17).

2. Аллоқулов А. Шихобуддин Маржоний – мотуридия мактабининг давомчиси // Тошкент ислом университети Илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2015. – № 4. – Б. 28-32. (24.00.01; № 21).

3. Аллоқулов А. Умар Насафий ва унинг “Ақоид” асари таҳлили // Тошкент ислом университети Илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2016. – № 4. – Б. 62-66. (24.00.01; № 21).

4. Alloqulov A. Shihabuddin Marjani's theologic views on the basis of the book “al-Hikma al-baliga” // Teoreticeskaya I prikladnaya nauka theoretical & Applied science. United States: Columbia Street, 2016. – № 11. – P. 90-92. (Global Impact Factor – 6,635).

5. Аллоқулов А. Мулла Али Аль-Кари и источниковедческий анализ его произведения “Фараид Аль-Калаид” аля ахадиси шарх аль-акаид // Россия и мусульманский мир: научно-информационный бюллетень. – Москва, 2017. – № 8. – С. 95-102. (24.00.01; № 29).

6. Alloqulov A. Jalaluddin Suyuti and the analysis of his work “Takhrij ahadith sharh al-aqid” // Тошкент ислом университети Илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2017. – № 4. – P. 64-66. (24.00.01; № 21).

II бўлим (II часть, II part)

7. Аллоқулов А. Ақоид ан-Насафий асари ва унинг мотуридийга таълимоти ривожда тутган ўрни // Диншунослик фанларининг долзарб муоммолари. Илмий-амалий анжуман. – Тошкент, 2009. – Б. 101-106.

8. Аллоқулов А. Ақоиду-н-Насафий ва унга ёзилган шарҳлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 156-158.

9. Аллоқулов А. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асари мотуридийга таълимоти бўйича муҳим манба // Назарий ва амалий машғулотларни ўтказишда илғор педагогик услублардан фойдаланиш. Илмий-услубий материаллар тўплами. – Тошкент, 2009. – Б. 16-19.

10. Аллоқулов А. Тафтазонийнинг “Шарҳу-л-Ақоид ан-Насафий” асарида келган ҳадислар таҳлили // Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда ёшларнинг роли. Илмий-амалий анжуман. – Тошкент, 2010. – Б. 12-13.

11. Аллоқулов А. Мотуридия таълимотини “Ақоид Насафий”да акс этиши // Дунёвийлик ва динийлик ёшлар нигоҳида. Илмий-амалий анжуман. – Тошкент, 2010. – Б. 173-175.

12. Исломшунослик асослари. Ўқув қўлланма / тузувчилар Аллоқулов А. ва Бекмирзаев И. – Тошкент: ТИУ, 2012. – 119 б.
13. Диншунослик асослари. Ўқув қўлланма / тузувчилар А.Аллоқулов, Ж.Нажмитдинов ва бошқалар. – Тошкент: ТИУ, 2013. – 313 б.
14. Аллоқулов А. Саъдуддин Тафтазоний // Юртимиз алломалари. Монография. – Тошкент, 2014. – Б. 209-213.
15. Аллоқулов А. Ҳанафий таълимоти Умар Насафий талқинида // ЎзМУ ёш тадқиқотчилар илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2015. – Б. 253-255.
16. Alloqulov A. The roll of Umar al-Nasafi in development of Moturidi doctrine (Based on Akaid Al-Nasafi) // Халықаралық матуриди симпозимы (Откені, бүгіні мен болашағы). – Қозоғистон, 2015. – Р. 79-81.
17. Аллоқулов А. “Ал-Ақоид ал-азудия”нинг ёзилишига туртки бўлган омиллар // Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва Услужиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент: ТИУ, 2015. – Б. 319-322.
18. Қуръоншуносликка оид илмлар. Монография / А.Аллоқулов, Д.Муратов ва бошқалар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2016. – 312 б.
19. Дунё уламолари мурожаати. Монография / А.Аллоқулов, Г.Саидова ва бошқалар. – Тошкент: Print Line Group, 2016. – 400 б.
20. Аллоқулов А. Миллий ва диний кадриятларнинг Умар Насафий асарларида акс этиши // Озод ва обод юрт бунёдкори. Республика конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2017. –Б. 215-218.
21. Аллоқулов А. Насафий “Ақоид”ига ёзилган қадимий шарҳлар // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов Номидаги XIV илмий-амалий конференцияси тезислари. – Тошкент, 2017. – Б. 169-173.
22. Имон. Исломнинг беш устуни. Рисола // Аллоқулов А., Нажмиддинов Ж. – Тошкент, 2017. – 87 б.
23. Аллоқулов А. Мўжиза // Диншунослик қомусий луғат. – Тошкент, 2017. – Б. 312.
24. Аллоқулов А. Тавҳид // Диншунослик қомусий луғат. – Тошкент, 2017. – Б. 363-364.
25. Аллоқулов А. Қуръони карим // Диншунослик қомусий луғат. – Тошкент, 2017. – Б. 464-467.
26. Alloqulov A. Abu Khafs Umar Nasafi’s “Aqaid” and an analysis its sources // Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований. 29-30 октября 2018 года. – North Charleston, USA, 2018. – Р. 85-87.
27. Alloqulov A. The place of Umar Nasafi in the school of Moturidiya // International symposium on maturidism. – Ankara, 2018. – Р. 377-388.

Автореферат “Ислом тафаккури” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнлари ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитура рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма №27.

«Тошкент кимё-технология институти» босмаҳонасида чоп этилди.
100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 32-уй.